

СОЦИОЛОШКИ ГОДИШЊАК

ЧАСОПИС СОЦИОЛОШКОГ ДРУШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

БРОЈ 13

СОЦИОЛОШКИ ГОДИШЊАК: - пишу: Радмила Пејић, Marina Yuryevna Morekhanova, Драгана Пешић Јенаћковић, Vladimir Sergeevich Shmakov, Бојан Ј. Ђорлука, Милана М. Љубичић, Слађана М. Драгишић Лабаш, Љиљана Д. Ђумура

Децембар 2018

У финансирању часописа учествује Министарство
за науку и технологију Републике Српске

Социолошко друштво Републике Српске уписано је
у Регистар издавача Републике Српске под редним
бројем 212

СОЦИОЛОШКИ ГОДИШЊАК

број 13

СОЦИОЛОШКИ ЧАСОПИС

Издавач

Социолошко друштво Републике Српске

За издавача

Рајко Куљић

Редакција

Ранка Перић Ромић – Универзитет у Бањој Луци, Рајко Куљић – Универзитет у Источном Сарајеву, Божо Милошевић – Универзитет у Новом Саду, Лазо Ристић - Универзитет у Бањој Луци, Бисерка Кошарац – Универзитет у Источном Сарајеву, Кјел Магнусон – Универзитет у Упсали, Драгутин Чегар, Миле Вукајловић - Универзитет у Источном Сарајеву, Маја Куљић - Универзитет у Источном Сарајеву, Душко Трнинић - Универзитет у Бањој Луци,

Главни и одговорни уредник

Ранка Перић Ромић

Секретар редакције

Милица Шиљак

Техничка и компјутерска припрема

Давор Дамјановић

Штампа

“Dis-Companу” д.о.о. Пале

Тираж

200 примјерака

Социолошки годишњак излази једном годишње

Адреса редакције:

Алексе Шантића 1, 71420 Пале

Радмила Пејић

Министарство просвјете и културе Републике Српске
Бања Лука

Оригиналан научни рад
UDK: 378.014.3(497.6РС)

БОЛОЊСКИ ПРОЦЕС НА ВИСОКОШКОЛСКИМ УСТАНОВАМА У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ

***Апстракт:** Процес глобализације, нова научна открића, нове технологије и облици комуникација, вријеме разноврсних и промјенљивих вриједности, утицали су и на систем образовања. У настојању да дају одговор на изазове с којима се високо образовање суочило посљедњих деценија, европске земље приступиле су процесу успостављања јединствене „зоне“ високог образовања, који је познат као болоњски процес. У раду је указано на утицаје међународних фактора који су наметнули реформу образовања. Анализиран је систем високог образовања у Републици Српској и идентификовани кључни параметри овог, болоњским процесом пројектованог концепта високог образовања, с посебним освртом на најзначајније изазове и потешкоће у протеклих 12 година.*

***Кључне ријечи:** глобализација, болоњски процес, високо образовање, академско особље, студенти.*

Увод

Глобално свјетско тржиште иницирало је међународну подјелу рада, оштру конкуренцију, промјене у структури занимања које, наравно, за собом повлаче и промјене у обиму и садржају потребних знања и вјештина с којима дипломирани студенти излазе на тржиште рада. Из тога слиједи и потреба за развојем глобалног тржишта образовања која се манифестује кроз тенденцију стварања јединственог европског простора образовања..

Иако недостаје социолошка анализа болоњског процеса, критичка проблематизација и увид у садашње стање помажу да откријемо латентне функције реформе образовања, као и да повежемо ове процесе с експанзијом неолибералне идеологије. Саво Лаушевић истиче да болоњски процес као посебан облик глобализације, уз три основна циља болоњске

реформе која се односе на мобилност, конкурентност и запошљавање превасходно претвара знање у тржишну вриједност. „Знање и образовање стичу своју вредност на тржишту, а њихова тржишна вредност се изражава у продаји и новчаној валоризацији. Реч је о новим производима који се купују и продају. Као такво образовање све мање бива опште добро и јавна ствар, како су га традиционално и дефинисали, а све више приватна ствар и роба која се износи на тржиште.“ (Лаушевић 2010: 91).

Болоњска реформа је довела до мијењања улоге, начина рада и структуре универзитета, јер је Европској унији циљ да се уз помоћ „друштва знања“ оспособи за глобалну тржишну утакмицу са Сједињеним Америчким Државама и другим великим глобалним играчима, истиче Милан Узелац. „Систем вредности на којем се вековима заснивало универзитетско образовање у Европи мења се преко ноћи, тако што се на његово место поставља систем образовања који диктира неколико мултинационалних корпорација под плаштом демократије и слободе тржишта интелектуалних потенцијала читавих држава, чији је једини циљ остварење максималног профита за што краће време“ (Узелац, 2009:5).

Концепт реформи предвидио је потпуну трансформацију дотадашњег високог образовања према принципима и стандардима Заједничке декларације европских министара образовања потписане у Болоњи, Италија, 19. јуна 1999. године. Босна и Херцеговина је ову декларацију потписала 18. септембра 2003. године, мада нико није имао јасну представу о посљедицама започетих реформи, нити знао куда ће нас одвести ове промјене.

Болоњска реформа високог образовања у Републици Српској

Као што се то кроз уводни дио рада може видјети, циљ овог рада је критички осврт на актуелне проблеме и стварну улогу латентних функција реформе образовања у контексту нарастајуће неолибералне идеологије у нашем друштву. У раду се поред квалитативног приступа, у контексту теоријске анализе, примјењује и квантитативни приступ на основу “desk research” методе статистичких извјештаја, од ревелантних институција високог образовања. Обавезе које су проистекле потписивањем Болоњске декларације и других међународних докумената као што су Конвенција о признавању високошколских квалификација на подручју Европе (Лисабон, 11. април 1997.) или тзв. Лисабонска конвенција биле су између осталог:

- Успостава троцикличног система високог образовања;
- Увођење европског система преноса кредита;
- Промоција европске сарадње у обезбјеђивању квалитета;
- Промоција мобилности студената и наставног особља;
- Дефинисање поступка признавања стечених квалификација и диплома у складу са Лисабонском конвенцијом;
 - Увођење „додатка дипломи“ (Diploma Supplement) као пратећег документа који пружа детаљне информације о студијском програму на којем је диплома стечена, тј. о знању, вјештинама и компетенцијама које је студент стекао;
 - Увођење „заједничке дипломе“ (Joint Degree) коју издају двије или више установа;
 - Укључивање студената као партнера у образовни процес;
 - Интеграција високошколских установа;
 - Успостављање концепта „цјеложивотног учења“;
 - Оснивање агенције за акредитацију.

У процесу глобализације дошло је до брзог раста приватног сектора у високом образовању. У државама с дугом универзитетском праксом ова појава не ствара велике проблеме, али у земљама у којима се образовање комерцијализује ствара се ривалски дух између јавних и приватних високошколских установа које равноправно учествују у трци за попуњавање радних мјеста, што се негативно одразило на квалитет високог образовања и довело до хиперпродукције неквалитетног и тржишно неконкурентног високообразовног кадра.

У Републици Српској формални облик реформа високог образовања добија доношењем Закона о високом образовању 2006. године, који прописује нову структуру високошколских установа у виду интегрисаних универзитета и високих школа.

Дјелатност високог образовања обавља се на 9 универзитета (два јавна и 7 приватних) и 12 високих школа (2 јавне и 10 приватних), са 370 лиценцираних студијских програма на првом циклусу студија, 209 на другом циклусу студија и 29 студијских програма на трећем циклусу студија, што укупно износи 608 студијских програма док је у академској 2011/12. години на првом циклусу студија било 274, на другом 103, а на трећем циклусу студија један студијски програм што је укупно 378 студијских програма. Истовремено, према подацима Министарства просвјете и културе Републике Српске, укупан број студената у академској 2011/12. години износио је 46.547, а у академској 2017/18.

години 31.850 студената.

У периоду од 6 година број студијских програма се повећао за 230, а број студената се смањило за 14.697. Такође, у наредном периоду очекује се смањење броја уписаних студената обзиром да је забиљежен и тренд смањења броја свршених средњошколаца који конкуришу за упис у прву годину студија. Тако је 2013. године средњу школу завршило 12.180 ученика, а 2016/17 године 8.912 ученика, што је мање за 3.268 ученика.

Болоњски процес догодио се у 47 земаља на 47 различитих начина. Када се погледа наша стварност, близу је истини тврдња да се процес догодио не само на 21 високошколској установи посебно, него се битно разликује од факултета до факултета на истом универзитету.

На већини универзитета у Републици Српској настава је организована по моделу 4+1+3, док високе школе изводе први циклус студија у трајању од три и четири године. Уочена је тенденција на универзитетима да се модел 3+2 замјењује моделом 4+1. Образложење за овакав избор модела лежи у чињеници да тржиште рада тешко препознаје звања која се стичу са завршетком трогодишњих студија. Присутан је и проблем конципирања студијских програма по новим принципима, с обзиром на то да су измјене у тада важећим студијским програмима често биле само формалне, а не и суштинске. Предмети су сведени на једносеместралне, али обим и садржај предмета није прилагођен броју часова. Због тога се дешава да студенти имају и по 8–9 предмета по једном семестру (поједини предмети су вредновани са 2–3 ECTS бода).

Додјељивање бодова појединим наставним предметима урађено је најчешће на основу броја часова, док је тенденција у европском простору високог образовања да се приликом додјељивања бодова, прије свега, имају у виду исходи учења и допринос сваког појединог предмета постизању тих исхода. Уочена је велика разлика у истим студијским програмима на различитим високошколским установама због које студенти имају потешкоће приликом преласка са једне високошколске установе на другу, јер се од студената тражи да полажу велики број диференцијалних испита, чиме се доводи у питање мобилност студената. Велики број студијских предмета, најчешће једносеместралних, довео је до „исцјепканости“, а она, даље, до тога да су садржаји међусобно неповезани и да не одражавају потребе друштва и тржишта. У процесу реформисања високог образовања, избор предмета за студијске програме одређиван је према тренутно расположивом наставном кадру

на високошколској установи.

Усвојени модели студијских програма и усаглашавање са јединственим стандардима, требало би да пружају могућност за задовољавање интересовања и развој способности студената кроз изборне предмете. Слободно опредјељивање студената за проучавање ових садржаја омогућава студентима већу проходност и покретљивост кроз систем високог образовања и изван граница земље.

Током вршења управног надзора над радом високошколских установа уочено је да се поједини студијски програми изводе у знатно измијењеном облику у односу на студијски програм који је лиценциран у поступку добијања дозволе за рад. Законом о високом образовању прописано је да се измјене студијског програма врше по поступку утврђеном за његово доношење, као и да лиценцирана установа може вршити измјене студијског програма највише до 20 ECTS бодова без поновног лиценцирања. Користећи ову чињеницу, високошколске установе у више наврата врше измјене у студијским програмима с образложењем да се ради о измјенама до 20 ECTS бодова. Негативне појаве које се дешавају на високошколским установама у Републици Српској доводе у питање излазне компетенције и исходе учења студената и отварају питање стицања одговарајућег знања и звања завршетком тог студијског програма.

У том смислу, потребно је анализирати постојеће студијске програме, угасити нерентабилне и организовати извођење нових студијских програма који одговарају захтјевима убрзаног развоја науке, технологије и привреде, унаприједити струковно образовање кроз извођење струковних студијских програма заснованих на сарадњи са привредним субјектима, побољшати и одржати квалитет научно–истраживачког рада, лиценцирати интердисциплинарне студијске програме и програме који се изводе на страном језику, успоставити квалитетне докторске студије засноване на научно–истраживачком раду и међународној сарадњи.

Академско особље – кључни носилац наставног процеса

Као што је наглашено у Сорбонској декларацији и потврђено на свим министарским конференцијама, високошколске установе и академско особље имају централну улогу у реформи високог образовања. Најважнија карика у образовању су наставници и пуно

пажње треба посветити њиховом образовању и усавршавању, јер од њихове стручности и мотивисаности зависи успијех образовног система и његова ефикасност.

Ако се посматра академско особље у Републици Српској, може се уочити да један дио наставника прати промјене у високом образовању и користи искуства реформских процеса из окружења, док је други дио академске заједнице остао по страни реформских процеса и задржао се на традиционалном начину рада. С обзиром на то да је болоњским принципима истакнута потреба повезивања европског простора високог образовања с европским простором истраживања, посебан акценат у реформи високог образовања је стављен на научно–истраживачки рад академског особља. Минимални услови за избор у научно–наставна звања прописани су Законом о високом образовању, док се у складу с аутономијом високошколских установа, ближи услови за избор и напредовање у академска звања регулишу актима високошколске установе. То значи да су сами универзитети одговорни за компетентност наставног кадра.

Анализом статута универзитета и правилника о условима и критеријима за стицање научно–наставних и сарадничких звања, долази се до закључка да се ситуација разликује од универзитета до универзитета. С обзиром да је наставник кључни носилац наставног процеса, потребно је квалитет наставног кадра обезбиједити кроз процедуре избора, те на тај начин у наставни процес укључити оне људе који то заслужују својим професионалним, моралним и другим квалитетима.

Извјештаји универзитета указују и на друга отворена питања повезана са системом финансирања која, поред недостатка наставног особља, представљају битну претпоставку осигурања квалитета високог образовања.

Табела 1 - Упоредни преглед академског особља на Универзитету Бања Лука у посљедње три године:

2014/15. година	Стално запослени	Гостујући
Наставници	463	218
Сарадници	449	29
Укупно	912	247
2015/16. година		
Наставници	457	202

БОЛОЊСКИ ПРОЦЕС НА ВИСОКОШКОЛСКИМ УСТАНОВАМА
У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ

Сарадници	428	136
Укупно	885	338
2016/17. година		
Наставници	480	198
Сарадници	423	138
Укупно	903	336
2017/18. година		
Наставници	567	143
Сарадници	262	10
Укупно	829	153

На основу података Министарства просвјете и културе Републике Српске, о наставном особљу на Универзитету у Бањој Луци може се закључити:

- Да је повећан број стално запослених наставника на Универзитету са 463 у академској 2014/15. години, на 567 наставника у академској 2017/18. години;
- Број стално запослених сарадника је значајно смањен у академској 2017/18. години и износи 262, а у академској 2014/15. години износио је 449 лица, што свакако представља смањење у односу на 2014/15. годину;
- Број гостујућих наставника у академској 2017/18. години је у тренду пада и износи 143 наставника, док је у академској 2014/15. години износио 218 наставника;
- Број гостујућих сарадника је сведен на минимум, 10 гостујућих сарадника у академској 2017/18. години, нарочито имајући у виду претходне двије академске године када је износио 136 гостујућих сарадника у академској 2015/16. години, и 138 у 2016/17. години.

На Универзитету у Бањој Луци дошло је до смањења броја гостујућих наставника и сарадника, како стално запослених тако и гостујућих, док је повећан број стално запослених наставника.

Табела 2 - Упоредни преглед наставника на Универзитету Источно Сарајево у посљедње три године:

2013/14. година	Стално запослени	Гостујући
Наставници	345	272
Сарадници	322	15
Укупно	667	287
2015/16. година		

Наставници	331	194
Сарадници	305	1
Укупно	636	195
2016/17. година		
Наставници	341	167
Сарадници	287	1
Укупно	628	168
2017/18. година		
Наставници	360	342
Сарадници	205	44
Укупно	565	386

На основу података о наставном особљу на Универзитету у Источном Сарајеву може се закључити:

- Број стално запослених наставника на универзитету је повећан у односу на 2014/15. годину у којој је износио 345 наставника, док је у академској 2017/18. години број наставног кадра порастао на 360 наставника;

- Број стално запослених сарадника је смањен у односу на академску 2014/15. годину, када је био 322, док у академској 2017/18. години износио 205, што потврђује тренд смањења броја сарадника;

- Број гостујућих наставника у академској 2017/18. години је у тренду раста и износио је 342 наставника, док је у академској 2014/15. години износио 272 гостујућа наставника;

- Број гостујућих сарадника расте и износи 44 гостујућа сарадника у академској 2017/18. години, док је у академској 2014/15. било 15 гостујућих сарадника.

На Универзитету у Источном Сарајеву повећава се број стално запослених и гостујућих наставника, као и број гостујућих сарадника, док се број стално запослених сарадника смањује.

Табела 3 - Упоредни преглед стално запослених и гостујућих наставника на приватним универзитетима у Републици Српској у посљедње три године:

2014/15. година	Стално запослени	Гостујући
Наставници	301	114
Сарадници	272	91
Укупно	573	205

БОЛОЊСКИ ПРОЦЕС НА ВИСОКОШКОЛСКИМ УСТАНОВАМА
У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ

2015/16. година		
Наставници	438	392
Сарадници	133	74
Укупно универзитети и високе школе	571	466
2016/17. година		
Наставници	455	388
Сарадници	107	58
Укупно универзитети и високе школе	562	446
2017/18. година		
Наставници	421	318
Сарадници	102	51
Укупно универзитети и високе школе	523	369

На основу података о наставном особљу на приватним универзитетима може се закључити:

- Повећан је број стално запослених наставника на приватним универзитетима са 301 у академској 2014/15. години на 421 у академској 2017/18. години;

- Број стално запослених сарадника је значајно опао у односу на академску 2014/15. када је износио 272 сарадника, док су у 2017/18. години била запослена 102 сарадника;

- Број гостујућих наставника у академској 2017/18. години је у тренду повећања и износи 318 наставника, док је у академској 2014/15. години износио 114 наставника;

- У академској 2017/18. години број гостујућих сарадника је у тренду смањења и износи 51 сарадник, док је у академској 2014/15. години радио 91 сарадник.

На приватним високошколским установама присутно је значајно смањење ангажованих сарадника, како стално запослених тако и гостујућих, док је број стално запослених и гостујућих наставника значајно порастао у посматраном периоду.

Болоњски процес намеће потребу за стандардизацијом рада запослених у образовању, као и начина евалуације њиховог рада. Собзиром на то да болоњски процес подразумијева процес реформе, неопходно је мијењати, и на тај начин осавременити научно–истраживачки рад. Да би се унаприједио наставни процес на високошколским установама у Републици Српској потребно је реализовати следеће активности:

- Увести обавезне евалуације и рецензије научно–истраживачког

рада и резултата тог рада по међународно признатим стандардима;

- Дефинисати систем интерног и екстерног вредновања научно–истраживачког рада на универзитетима и научно–наставног процеса;
- Унаприједити истраживање, предузетничке и иновационе компоненте високошколских установа;
- Повећати учешће наших истраживача у међународним и мултидисциплинарним пројектима;
- У процесу наставе на најмање 40% студијских предмета увести обавезне презентације и дискусије о научно–истраживачким пројектима из те области.

Такође, неопходно је увести контролу наставног процеса, поштрити критеријуме за избор у научно–наставна звања, адекватно бодовати сваки предмет и вредновати ваннаставне активности студената.

Од кључног значаја за развој Републике Српске јесте стварање међународно конкурентних универзитета и подизање квалитета научно–истраживачког рада. Неопходно је напоменути да је једна од отежавајућих околности код унапређења квалитета високог образовања и чињеница да, иако универзитетски наставници имају обавезу да спроводе научна истраживања, јако мали број то заиста и ради. Један од захтјева постављених у Болоњској декларацији односи се на осавремењивање наставног процеса, евалуацију и самоевалуацију наставника, а затим и на измјену дотадашње пасивне улоге студената.

Основно стратегијско опредјељење свих универзитета у Републици Српској је оспособљавање властитог кадра и његово напредовање чиме би се наредних година требао смањити постотак наставног кадра који долази са других универзитета из региона. Компетентност образовног кадра је пресудан фактор за успјешност образовања, ниво знања и компетенције студената. Од расположивих ресурса и показаног квалитета висококог образовања, зависи међународна препознатљивост и признање високог образовања Републике Српске у европском простору.. високог..образовања.

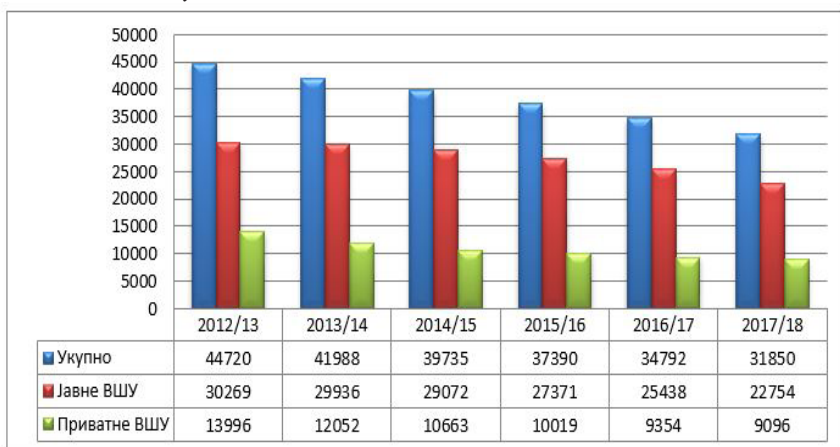
Студенти у систему високог образовања

У складу са болоњским принципима, студентима у Републици Српској је омогућено директно учешће у реформи високог образовања. Посљедњих година промијенила су се и очекивања судената према високошколским установама. Од високошколских установа се очекује да

се приближе студентима и потребама шире друштвене заједнице. Овим се заправо ревитализује важност његовања једне од најстаријих мисија универзитета – бриге за континуирани развој и напредовање друштва у цјелини, што лежи у сржи идеје о лакшем приступу високом образовању.

Један од стратешких циљева ЕУ је да најмање 40% становништва до 2020. године у Европи треба да има завршено високо образовање, јер високо образовање већини младих омогућава лакше проналажење посла, виша примања и престижнија занимања него што је случај са младима који имају завршено средње образовање.

Графикон 1. - Укупан број студената на јавним и приватним високошколским установама

Последњих година на свим високошколским установама у Републици Српској дошло је до смањења броја студената што показују подаци из Графикона 1.

Битан сегмент свеукупне образовне политике је дефинисање уписне политике која треба да се темељи не само на ресурсима установа високог образовања, већ и на стратешким правцима развоја високог образовања и друштва у цјелини.

Тренутна уписна политика није усклађена са потребама тржишта рада, није заснована на аналитичком планирању потреба за кадровима у наредном периоду и производи дебаланс броја квалификација које излазе на тржиште рада и оних које тржиште рада треба.

План уписа на високошколске установе није усклађен са стварним стањем, бројем ученика који завршава средњошколско образовање у трајању од 4 године и потребама тржишта рада, није јасно успостављен начин утврђивања дефицитарних кадрова и упоређивања са показатељима незапослених кадрова евидентираних на тржишту рада. О томе колико су нереални приједлози високошколских установа може се видјети из табеле која слиједи.

Табела 4 - Преглед укупног броја студената на високошколским установама у Републици Српској за упис на прву годину првог циклуса студија у академској 2017/18. години

Р.б.	Високошколска установа	Број редовних и ванредних студената	
		Предложено	Уписано
1	Универзитет у Бањалуци	3.285	2.267
2	Универзитет у Источном Сарајеву	2.347	920
3	Паневропски универзитет Апеирон, Бања Лука	1.295	644
4	Универзитет Синергија, Бијељина	490	154
5	Слобомир II универзитет, Бијељина	410	64
6	Универзитет за пословни инжењеринг и менаџмент, Бања Лука	600	110
7	Универзитет за пословне студије, Бања Лука	1.350	267
8	Независни универзитет, Бања Лука	815	128
9	Универзитет „Бијељина“, Бијељина	175	74
10	Висока медицинска школа, Приједор	270	128
11	Висока школа за туризам и хотелиј., Требиње	70	47
12	Висока школа „ИТЕП“, Трн, Лакташи	176	102
13	В. школа „Колеџ козметологије и естетике“, БЛ.	50	10
14	Висока пословно техничка школа, Добој	400	99
15	Висока школа за економију и информатику, Приједор	280	29
16	Висока школа Комуниколошки колеџ, Б.Лука	75	9
17	Висока школа „Прометеј“, Б. Лука	390	121
18	Висока школа „Примус“, Градишка	450	71
19	Висока школа за услужни бизнис, Соколац	360	133

20	Висока школа „Бања Лука Колеџ“	450	111
21	Висока медицинска школа здравства, Добој	400	46
	УКУПНО	14.138	5.534

Академске 2017/18 године на студијске програме прве године првог циклуса студија уписало се око 65% свршених средњошколаца четвртог степена, за разлику од предходних година када је тај проценат био виши од 80%. У школској 2018/19. години тренд смањења студената се наставља.

Поред незадовољавајуће уписне политике ни пролазност студената није на задовољавајућем нивоу, трајање студија је много дуже у односу на дужину студија предвиђену наставним планом. Просјечно вријеме студирања на јавним високошколским установама, на студијским програмима у трајању од три и четири године, у претходном периоду било је 6.2 године. Дакле, скраћивање времена потребног за студирање и стицање квалификација требало би бити стратешки циљ. Међутим, на захтјев студентских представничких тијела измијењен је Закон о високом образовању и студентима је дозвољено да задрже статус редовног студента до истека рока који се одређује у двоструком броју школских година потребних за реализацију студијског програма.

Такође, студент може уписати наредну годину и ако није остварио 60 ECTS бодова из претходне године. Под притиском студената, прописи се непрестано мијењају, као да студенти не желе да схвате да студирање има смисла само када нова академска година започиње са свим положеним испитима, што је болоњским документима управо и предвиђено.

Чињеница је да на ефикасност студирања утичу и породични фактори што је показало истраживање које је радила Исидора Јарић. „У условима економске кризе и процеса вишедеценијске социјалне трансформације са неизвијесним исходом подршка породице се у многим аспектима пројекта студирања испоставља као кључна у животима највећег броја наших испитаника. Тако одлука о упису студија, одабиру одређеног факултета, мјеста пребивалишта (живот у родитељском стану, изнајмљеном стану, соби у студентском дому...) и томе слично, готово увијек је посредована и одређена социо–економско–географским поријеклом породице из које студент долази.“ (Јарић, Вуксановић 2009: 134).

На високошколским установама у Републици Српској постоји велика разлика у броју студената који се уписују на студијске програме из области друштвених наука, администрације, права, образовања наставника, умјетности и хуманистичких наука (51% студената), за разлику од студијских програма из области природних наука (5% студената) и пољопривреде, рибарства и шумарства (5% студената).

У дефинисању циљева и планирању тренда и структуре студената по научним областима и студијским програмима, треба вредновати постојећу заинтересованост будућих студената и квалитет њихових знања наспрам тога. Мотивисати студенте да уписују студијске програме из области природних и техничких наука, те кроз основно и средње образовање радити на подизању нивоа знања потребног за студирање.

Остварење високог степена диспропорције дипломираних студената друштвених и хуманистичких наука на штету природних и техничких наука, представља негативан тренд по успјешност планираног развоја појединих дјелатности привреде, а тиме и развоја у цјелини.

Графикон 2. Студенти уписани по областима образовања у академској 2017/18

Карактеристично је да је број дипломираних студената већи на приватним високошколским установама у односу на јавне, мада је укупан број студената који студирају на јавним високошколским установама око два пута већи у односу на приватне високошколске установе.

Иако податак о порасту броја дипломираних студената охрабрује, због несразмјере између броја дипломираних студената на јавним и

приватним високошколским установама, било би добро анализирати у којој мјери кореспондирају квалитет свршених студената и њихов број на приватним високошколским установама.

Такође, недостају квалитетни и континуирано прикупљени показатељи на основу којих би се извршила анализа и пратила ефикасност и квалитет високог образовања. Постојећи подаци нису довољни за детаљне анализе, а уопште немамо податке о највећем дијелу студената који никад не дипломирају, као и о разлозима њиховог одустајања. Без детаљнијег увида у комплексне разлоге неефикасног студирања великог броја студената, без система праћења квалитета у високом образовању тешко је говорити и о мјерама унапређења система.

Међународна размјена академског особља и студената

Међународна мобилност студената и академског особља, те академска сарадња између високошколских установа унутар европског простора високог образовања налази се на листи приоритета Европске уније. Европска комисија истиче како међународна мобилност студената и академског особља треба да постане правило, а не изузетак. У контексту економске кризе, посебно треба истаћи важност мобилности за јачање компетитивности Европе, те остварења циљева Лисабонске стратегије који би требало да осигурају „раст и запошљавање“.

На десету годишњицу болоњског процеса постављен је циљ да 20% студената који ће дипломирати 2020. године искуси неки облик међународне мобилности током студирања. БиХ, као и друге земље потписнице Болоњске декларације, обавезала се да постигне споменути циљ. Тренутно је у Републици Српској стопа мобилности 1%, а највећи број студената из Републике Српске студира у Аустрији, Италији, Њемачкој и Словенији.

За остварење стратешког циља: Интернационализација високог образовања дефинисаног Стратегијом развоја образовања за период 2016 – 2021 године потребно је поредузети сљедеће мјере:

- Повећање мобилности студената и академског особља са циљем остварења одлазне мобилности студената од 10% и долазне мобилности од 5% до 2020. године;
- Повећање броја студената који одлазе на иностране универзитете, као и броја студената из иностранства на универзитетима у Републици, на сва три циклуса студија;

• Унапређивање међународне сарадње са акредитованим високошколским установама у иностранству.

У наредном периоду потребно је обезбиједити финансирање мобилности студената, потпуно признавање резултата студирања у иностранству, ефикасно одобрење студентских виза и системско рјешавање питања која имају значај за њихов боравак, као што су здравствена заштита, смјештај и др.

Према подацима Еуростудент V истраживања, у већини држава студенти са високим социјалним поријеклом, односно студенти чији су родитељи високообразовани су склонији студирању у иностранству и чешће планирају боравак у иностранству. Према подацима спроведеног Еуростудент V истраживања, само 1% испитаних студената у Републици Српској имало је искуства са привременим студирањем у иностранству. Стопа мобилности од 1% Републику Српску сврстава у ред са оним земљама које имају најнижу стопу студентске мобилности у Европи.

Иако стопа одлазне мобилности није висока, потребно је истражити развој академских каријера мобилних студената, као и њихова искуства на тржишту рада, те утврдити број студената који се враћају у Републику Српску, који и даље остају мобилни током својих каријера, те који је то број студената који трајно одлазе из Републике Српске.

Занимљиво би било добити одговоре на питање да ли високо образовање у Републици Српској пружа кључне компетенције за живот у свијету, укључујући стране језике, приступ настави и истраживању, као и студентске склоности ка припадности европској и свјетској заједници.

Закључак

Током посљедњих деценија, високо образовање у Европи је под великим притиском глобализације, што је довело до промјена у овој области. У Републици Српској су извршене значајне реформе у периоду од потписивања Болоњске декларације до данас, како на легислативном плану, тако и у пракси. У протеклих десет година много је учињено у правцу интернационализације система високог образовања, отварања ка свијету и његовог усклађивања са савременим токовима европског простора високог образовања.

Али, остаје чињеница да је високо образовање и даље

суочено с изазовима како у погледу финансирања, тако и у погледу недостатка наставног особља, обезбјеђења квалитета образовања, научно–истраживачког рада, мобилности студената и наставника, конкурентности дипломаца на тржишту рада итд.

Инсистирање на увођењу система обезбјеђења квалитета у високом образовању није значајније допринијело квалитету наставног процеса, посебно када је у питању сама суштина, а то је промјена организације процеса учења с акцентом на активнијој улози студената у том процесу. Супротно захтјеву Европске уније да се студенти што брже оспособе за тржиште рада, на високошколским установама у Републици Српској продужен је период студирања.

Високошколске установе не показују интерес за лиценцирање студијских програма из области природних и техничких наука, тако да се више од 50 % студената и даље уписује на студијске програме из области друштвених и хуманистичких наука.

Промовисање међународне мобилности студената и наставника у европском простору високог образовања оцјењује се као један од најважнијих циљева болоњског процеса, а стопа мобилности од 1% Републику Српску сврстава у ред са оним земљама које имају најнижу стопу мобилности у Европи.

На крају, може се рећи да аспекти болоњске реформе нису доживјели своју пуну афирмацију у образовној пракси када су у питању високошколске установе у Републици Српској, иако је реализована већина дефинисаних болоњских циљева.

Литература

1. Диркем, Е.(1996). Воспитање и социологија. Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.
2. Boudon, R. (1984). Education, Opportunity and Social Inequality: Changing Prospects in Western Society. John Wiley&Sons, New York.
3. Bowles,S. & Gintis, H. (1976). Schooling in Capitalist America: Education Reform and the Contradictions of Economic Life. Basic Books Inc, New York.
4. Јарић, И. и М. Вукасовић. (2009). Болоњска реформа високог школства у Србији: Мапирање фактора ниске ефикасности студирања, Филозофија и друштво, 2, 119–151.

5. Јарић, И. (2010). Болоњска реформа високог школства у Србији: проблеми, дилеме, очекивања и страхови наставног особља на Београдском Универзитету, Београд: Институт за филозофију и друштвену теорију.

6. Лаушевић, С. (2010). Економизација знања и образовања: Пут у необразованост? Социолошка луча, вол.IV, бр.1: 84–99.

7. Liessmann, K. P. (2009). Teorija neobrazovanosti: zablude društva znanja. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.

8. Коковић, Д.(1992). Социологија образовања.Матица Српска, Нови Сад.

9. The European Higher Education Area Joint Declaration of the European Ministers of Education convencend in Bologna on the 19. june 1999. (2003). У књизи: S. Bergan (ed.), Recognition issues in the Bologna Process. Strasbourg: Council of Europe Publishing.

10. Узелац, М. (2009). Приче из Болоњске шуме, Преузето са: www.uzelac.eu, (23.6. 2013. године).

11. Стратегија развоја образовања Републике Српске за период 2016–2021. године. Преузето са: <http://www.vladars.net/> (12.05.2016. године).

12. Флере, С.(1976). Образовање у друштву. Градина, Ниш.

13. Шуран, Ф.(2016). Увод у социологију и социологију образовања. Факултет за одгојне и образовне знаности свеучилишта“Јурај Добрила“, Пула.

Radmila Pejić

Ministry of Education and Culture

Banja Luka

BOLOGNA PROCESS AT THE HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS IN THE REPUBLIC OF SRPSKA

Abstract: The process of globalization, new scientific discoveries, new technologies and forms of communication, the time of diverse and variable values, also influenced the education system. In an effort to respond to the challenges that higher education has faced in recent decades, Bosnia and Herzegovina, as well as other European countries, have joined the process of establishing a unified “zone” of higher education, which is known as the Bologna process. The paper points to the influence of international factors that imposed education reform. The higher education system in the Republic of Srpska was analyzed and the key parameters of this by the Bologna process projected higher education concept were identified with a special emphasis on the most significant challenges and difficulties in the last 12 years.

Key words: globalization, Bologna process, higher education, academic staff, students

Marina Yuryevna Morekhanova

PhD in Sociology

Institute of Agrarian Problems of the Russian Academy of Sciences

Russia, mayurm118@gmail.com Tel. +79172087883

Оригиналан научни рад

UDK: 316.334.5

THEORETICAL AND SCIENTIFIC-PRACTICAL ASPECTS OF PROLIFERATION OF INNOVATIVE PRACTICES IN THE RURAL SOCIETY

Abstract: *The paper addresses the features of theoretical models of the innovative evolution with reference to the rural society. It appears that the susceptibility of the population to innovative products and technologies is one of the main factors of the innovative development of rural areas. The paper gives a sociological assessment of the differentiation in rural communities in terms of the level of mastering of innovative practices. It is shown that one of the main social risks today is the stratification of the rural society by the criteria of accessibility of and readiness to master modern technologies. This brings about the need to develop a set of measures that would provide all social groups of the rural population with equal opportunities with regard to accessing new technologies and acquiring the knowledge and skills required for mastering them.*

Keywords: *rural society, innovative potential, culture, innovative practices, differentiation.*

INTRODUCTION

Transition to an innovative model of development of the rural living space is impossible without having a certain social base as a most important prerequisite for its implementation.

Rural areas are a very important resource of life-support (food production), life activity (conditions and quality of life in rural areas), livelihoods (degree of habitat utilization), population reproduction, national culture and mentality. At the present stage, any growth in agricultural production, as well as doing away with the social problems of the rural population are impossible without transiting to integrated innovative development of the countryside.

The sine qua non conditions for successful innovative development are the following:

- technological and intellectual potential sufficient for launching the innovation process;
- institutional system (including both formal and informal elements) focused on innovative development;
- constantly growing number of participants in the innovation activity because of involvement of new social groups in it;
- demand for innovations from the side of the majority of economic entities and individuals (Matveikin, Dvoretzkiy, 2007: 45).

The latter two conditions seem to be the most complicated aspects of the ongoing and forthcoming transformations for the Russian countryside, since they cannot be attained through a strong-will decision, legislative acts or structural changes. They can only be attained through changing the system of the needs and ethical norms of the rural society.

Reducing the social costs of this transition and increasing the pace of dissemination and mastering of innovations is only possible on the basis of a deep knowledge of the mechanisms of dissemination of innovations in the rural society. There arises an objective need to study the attitude of the people to the new reality, the peculiarities of their perception of innovations in different fields and the degree of awareness of the significance and consequences of the forthcoming changes.

Given the current realities, we believe it most relevant to find answers to the following question: “In what transformations is the rural society interested, and what innovative potential does it possess?”

INNOVATIVE POTENTIAL OF THE SOCIETY: THEORETICAL APPROACHES TO UNDERSTANDING THE ESSENCE AND STRUCTURE

Analyzing the existing theoretical and methodological approaches to studying innovative potential shows that although the issues of formation and development of innovative potential as a reflection of the essence of an innovative economy are widely represented in the works of domestic and foreign authors, the very concept of “innovative potential” does not yet have an unambiguous interpretation.

In studies, the concept of “innovative potential” is widely interpreted as the ability of the system to transform the actual order of things into a

new state with the purpose of satisfying the existing or emerging needs (innovators, consumers, markets, etc.) (Andrianov, 2008; Matveikin, Dvoretzkiy, 2007; Kravchenko, Kladchenko, 2003). With this, an effective use of the innovative potential makes it possible to transit from a hidden opportunity to an explicit reality, that is from one state to another (namely, from the traditional to the new). Thus, innovative potential is considered as a kind of characteristics of the system's ability to change, improve and progress.

There are also several definitions of the innovative potential that reveal one or several of its essential characteristics. The emphasis can be shifted towards institutional structures or means of forming the potential (Dan-ko, 1999; Nikolayev, 2001) in other cases, it is linked to some specific level (enterprise, national economy, etc.) (Kalashnikov, 1998:131), or some indirect characteristics of the innovative potential is presented through defining the essence of the concept of "potential" (Kravchenko, Kladchenko, 2003).

Along with the resource approach, innovative potential can be viewed as a "measure of readiness" of an enterprise, industry, society to implement a strategy for introducing new products (Zhits, 1999; Kokurin, 2001). At the same time, innovative potential includes, alongside the technological progress, institutional forms associated with the mechanisms of scientific and technological development, the innovative culture of the society and its susceptibility to innovations (Gunin, Baranchev et al., 1999; Gusakov, 1999; Lisin, Fridlyanov, 2002; Trifilova, 2000).

We believe that to make the concept of "innovative development" operational, it should rather be defined as a "system of factors and conditions necessary for implementing the innovation process" (Nikolayev, 2001: 55).

Despite the existence of many studies addressing the social-economic aspects in innovation processes and searching for ways of making an objective assessment of the scope of innovative potentials of individual enterprises, industries, regions or the country as a whole, many methodological and methodical issues have not yet been settled.

For instance, the criteria and indicators (general and specific) for assessing the innovative potential have not been substantiated to date; the basic requirements to the system of assessment indicators have not yet been developed; and there is no scientifically substantiated classification of the factors that determine the innovative potential. Studies addressing the issues of social and socio-psychological factors and barriers on the way to innovative devel-

opment, the issues of integrated assessment of the innovative potential of the rural society and the social mechanisms of its implementation, the delineation of the motives and incentives for innovation activities of different social groups are very few. Consequently the social context of economic models of innovative development remains poorly examined, which reduces the efficiency of management of innovation processes on the macro-, meso- and microlevels.

When developing the system of indicators for assessing the innovative potential of the rural society, we proceeded from the generally recognized provisions that the content of the concept of “society” includes not only individuals and their associations, but also social connections and interrelations, social actions, interactions and relationships, social institutions and organizations, culture, social values and norms. Thus, society is an integrated social system.

The innovative potential of a society reflects its ability to improve or renew and is implemented through innovative behavior – an initiative kind of individual or collective behavior associated with the systematic mastering by the social actors of new means of activity in various fields of public life or the creation of new objects of material and spiritual cultures.

From the standpoint of the system-functional approach, the innovative potential of a society is a complex spatial system evolving over time. In order to determine the structure of the innovative potential of the society, in the course of our study we applied such a research approach, according to which each society, like any material object, has three substantial levels: material-energy, functional-organizational and informational. The first one is represented by social communities, the second – by social institutions and organizations, and the third – by systems of culture (Nemirovskiy, 1999: 65).

Accordingly, in the structure of the innovative potential of a society, the following three elements can be distinguished:

- objective characteristics of the cumulative human potential of the society fundamentally affecting the nature and success of the advancement of innovations;
- innovative culture;
- innovative infrastructure.

The objective characteristics of the cumulative human potential of the society fundamentally affecting the prospects for innovative processes in the given society include: the age structure of the society; the level of education (educational structure) and the activeness of participation of its members

in the process of continuous education; the rate of employment and the socio-professional structure.

The need to assess the cumulative human potential is due to the fact that the innovation process consists of the development and implementation of innovations, encompassing the entire complex of production, exchange and consumption relationships, therefore every member of the society, if not creates and introduces innovations, at least creates a need for them, using them in his/her labor or other activities.

INNOVATIVE CULTURE AS A FACTOR OF INNOVATIVE TRANSFORMATION

An integral part of the innovative potential of a society is the innovative culture, i.e. the state of receptivity of innovations by a person, group and society as a whole, their readiness and ability to implement the new as innovations. Dominating in the content of an innovative culture are the motivational component and the system of individual's value orientations (Lisin, Fridlyanov, 2002; Nikolayev, 2001).

The lack of an innovative culture in a society is often viewed as one of the main causes of innovative stagnation.

The process of creation of an innovatively receptive environment is extremely complicated. As early as 1928, in his paper "Drivers of Progress" specifically addressing the issues of using innovations, K.E. Tsiolkovsky noted that the cause of the inappropriate attitude towards discoveries and inventions lies in human weaknesses. To the factors that stand in the way of implementing innovations, he refers inertia, ignorance and conservatism, distrust of unknown names, selfishness, egoism, misunderstanding of the universal and personal good, temporary losses, employees' countering of the unusual, unwillingness to retrain, corporate interests, and professional envy.

Assessing the level of society's innovative culture implies developing a system of indicators characterizing the "innovativity" of the consciousness and behavior of different social groups of the rural population. Three large problem blocks can be distinguished: attitudes towards innovations in various fields, including the need for specific innovations; susceptibility to innovations (participation in the creation, mastering and replication of innovative practices); readiness to develop their human capital (interest in acquiring new knowledge, participating in the system of continuous education).

Susceptibility to innovations is a most important component of any innovative culture. Groups with different degrees of readiness for mastering innovations can be found in any individual society. The most common is the classification by E. Rogers, in which the author constructs the ideal types of “agents-implementers” of innovations (Rogers, 1995). The first to perceive innovations are “innovators” – those who are the least dependent on the local social context and ready to immediately try everything new. These are followed by “early followers”, who play the role of opinion leaders in their local communities, and the willingness to accept innovations reinforces their authority. Representatives of the “early majority” are not hasty in mastering innovations: according to Rogers, they legitimize innovations in the community. Representatives of the “late majority” are reluctant to change their habits. They often accept innovations either when there is an economic necessity or under the pressure of the group of which they are members. The “lagging behind” are the most conservative representatives of the society: even under the pressure of circumstances, they may prefer to keep their usual way of life unchanged.

It is obvious that the fate of innovations in a definite society depends on the quantitative characteristics of the given groups. The means of mass surveys does not allow reliably distinguish the proposed categories, since respondents’ subjective assessments will have to be used as the basis for the classification. More accurate results can be obtained by using a method when the classification is based not on the rate of adoption/mastering of innovative practices, but rather on the number of the already mastered innovative practices.

INNOVATIVE PRACTICES IN RURAL SOCIETY: THE EXPERIENCE OF SOCIOLOGICAL RESEARCH

Innovative practices are usually considered as some typed human actions that are not yet too widespread, but are already quite noticeable, and on the other hand, they are such new ways of acting that yet a decade ago did not exist at all or existed to a limited extent (Radaev, 2003: 90). The sources of innovative practices are technical, technological and social innovations. With this, for classifying these or that specific practices as innovative the degree of their proliferation in the given society is important. Even if for other societies they are already quite common.

In order to study the innovative potential of the rural society, in the course of the scientific and applied sociological research, using the results of our expert survey, we made a list of the behavioral practices (predominantly in the field of consumption) that are considered to be innovative for the present-day rural society.

The field of consumption was chosen for studying the rural society's innovative potential for the following reasons: the role of consumption in the present-day society has changed to be increasingly considered as one of the spheres of human self-realization; in the field of consumption, there is no direct administrative pressure (with the exception of antisocial and criminal practices); the living standard of the rural population improved in recent years.

The following innovative practices were among those under study: the use of a mobile phone and a PC; experience in obtaining bank loans and traveling abroad; the use of machinery, seeds of new varieties, modern crop protecting and yield increasing preparations at personal farmsteads; possession of modern home appliances, etc¹.

The results of analyzing the obtained empirical information were used to distinguish groups of respondents differentiated by the number of mastered innovative practices. The share of those who have mastered 1 innovative practice is 10.8%, 2-3 innovative practices – 24.3%, 4-5 – 32.3%, 6-7 – 20.7% and more than 7 innovative practices – 11.7%. This distribution suggests that in the rural society there is a social stratum demonstrating a high degree of readiness for mastering new social realities. Prevailing among the respondents who have mastered the largest number of innovative practices are representatives of the social groups having a significant social weight in the rural society (specialists with higher education, entrepreneurs and skilled workers). We may therefore conclude that it is the attitude of the representatives of this very social stratum towards this or that innovation that to a large extent determines its fate in the given society (Morekhanova, 2013: 285).

SOCIAL RISKS AND LIMITATIONS OF INNOVATIVE DEVELOPMENT OF THE RUSSIAN VILLAGE

The progress in modern technology in itself does not lead to elimination of the already existing differences, but on the contrary, gives rise to new forms of differentiation. For instance, differences in terms of the amount of income, employment and educational opportunities and availability of social services were complemented in the past decade by “information poverty” or “digital inequality”, which refers to the lack or limited availability of information-communication technology (ICT). Today, the impossibility or insufficient level of

1 The sociological survey conducted by the Institute of Agrarian Problems of the Russian Academy of Sciences in 2010-2012 in three administrative districts of one of the typical agrarian regions of Russia – Saratov Oblast with personal involvement of the author. The spontaneous sample represents the able-bodied and working-age rural population of the country and includes 743 respondents.

using the ICT hampers even conventional forms of cooperation and makes the gap between the availability of information and accumulated knowledge greater.

The indicators characterizing the proliferation and use of the ICT are being monitored since 2005.

Table 1. Main indexes of ICT usage by households in Russian federation, per cent of all households

	2005		2010		2015		2016	
	Urban	Rural	Urban	Rural	Urban	Rural	Urban	Rural
Personal computer	31,0	11,0	59,0	40,0	76,8	59,2	78,4	61,7
Access to the Internet	23,2	6,7	54,2	31,6	76,2	59,2	78,5	63,6
Access to the Internet with the home PC	11,0	2,1	47,3	23,8	73,3	53,4	74,9	56,2
Broadband access to the Internet	---*	---	---	---	76,1	51,9	75,2	56,9

* no data Sources: Income, Expenses and Consumption of Households in 2010: The Results of Random Analysis of the Budgets of the Households. Moscow: Federal State Statistics Service, 2011, p.114, 120; Income, Expenses and Consumption of Households in 2007: The Results of Random Analysis of the Budgets of the Households. Moscow: Federal State Statistics Service, 2008, p.189; Results of federal statistical observation on the use of information technology and information and telecommunications networks by the population. Moscow: Federal State Statistics Service. URL: http://www.gks.ru/free_doc/new_site/business/it/fed_nabl-croc/index.html Accessed on 19/07/2017

By 2016, the share of PC users in the total number of the surveyed rural households grew 5.6 times, while the respective shares of mobile phone and Internet users increased 2.4 and 9.5 times. Moreover, in 2016, the share of the households having access to the Internet is higher than the share of PC owners, which means that the Internet is also accessed using mobile phones, smart phones and tablet PCs.

The spread of the level of the modern technologies is determined not only by the technological accessibility, but also by factors like standards of well-being, standards of education, age structure of the population. Most commonly differences relate to age. 35,6% of rural citizens in the age of 45-54, 56,6% in the age 55-64, 77,2% whose age is 65-72 never used computer. Among the youth 15-24 years old only 5,1% have no experience of computer usage. Financial re-

strictions are also important. The 20-percentage (quintile) groups by the level of disposable resources taken find out that the gap between the groups with highest and lowest income in 2014 was equal to 1,5 times in the number of personal computers, 1,3 times in the access to the internet.²

As the differences in the standard and quality of life of the urban and rural population remain, this makes the proliferation of modern high-tech goods in the city and the countryside noticeably different as well (Table 1).

The society's conservatism is yet another barrier on the way to innovative development. The more conservative the society, the more difficult the processes of mastering and mass dissemination of innovations, the longer the innovation cycle. Today, a significant part of the rural population still sticks to the traditional, value-rational type of economic behavior, preferring to live consciously and labor to attain good glory among their fellow villagers rather than become rich and wealthy (Bednyi, 2003). The prospects of improving their living standard by radically changing their way of life remain little attractive for many peasants.

A socio-psychological obstacle on the way to innovative development can also be the persisting paternalistic sentiments among the rural population that still expects the government to fairly compensate for the losses and hardships suffered as a result of the market reforms. When such sentiments dominate, many tend to avoid innovations that may cause a further disruption of the customary order and existing traditions. Negative attitudes towards innovations of the majority of members of the society cause "washing out" of those inclined to innovation and reduce the modernization processes social base. At the same time, contrary to the popular belief, traditions may not only discourage, but also contribute to the dissemination of innovations. In view of this, the question of how traditions of the present-day rural society affect the perception and dissemination of innovations is highly interesting.

Among the main social barriers on the way to innovative development of rural areas today are the persistent ageing of the rural population and the decrease in the rural residents' interest in continuing their education.

2 Sources: Results of federal statistical observation on the use of information technology and information and telecommunications networks by the population - 2016. Moscow: Federal State Statistics Service. URL: http://www.gks.ru/free_doc/new_site/business/it/fed_nabl-croc/index.html Accessed on 19/07/2017; Income, Expenses and Consumption of Households in 2015: The Results of Random Analysis of the Budgets of the Households. Moscow: Federal State Statistics Service. URL: http://www.gks.ru/bgd/regl/b15_102/Main.htm Accessed on 15/06/2017

The share of the rural residents over the age of 50 grew from 31,9% to 36.1% in the last 25 years. According to the basic variant of the forecast of the number and sex-age structure of the rural population of the Russian Federation carried out at the Institute of Agrarian Problems of the Russian Academy of Sciences, by 2040, the number of those below the working age and those of the working age is expected to decrease by 4.5% and 15.7%, respectively, while the number of those older than the working age is anticipated to grow by 9.9% (Blinova, Bylina, 2014: 305).

The age of a person is one of the most important factors affecting the degree of psychological resistance to the innovation process. In age psychology, there is an idea of a change in the behavioral strategy of individuals at the age of 45. Statistically, before this age the strategy is more likely to be innovative, and after – adaptive. 45 and 59 years of age are defined as the boundaries of this “transition”. (It should be also taken into account that one’s readiness for a change depends not only on the number of the years lived, but also on the one’s subjective perception of and attitude towards his/her age.) The results of sociological surveys are consistent with psychologists’ conclusions that the interest in acquiring new knowledge, mastering new professional skills and information technology decreases with the age. In the time of transition to the economy of knowledge, the low interest in acquiring new knowledge and the desire to do without any additional education in any circumstances, reported by 28.9% of the respondents over 45 years of age (with 21.2% for the entire sample), are becoming one of the factors contributing to the social differentiation between different age cohorts.

In terms of the general level of education, the rural population is traditionally inferior to the urban one (Table 2). This is due to both the differences in the structure of jobs and the nature of economic activity, and the differences in the educational infrastructures in the city and the countryside.

Table 2. The level of education of the rural and urban population at the age of 15 and older (per 1000 of urban and rural population among those who indicated their level of education)

Education levels	2005		2010		2015	
	Urban	Rural	Urban	Rural	Urban	Rural
Higher education	192	74	277	114	312	152
Incomplete higher education	37	14	54	23	33	19
Specialized secondary education	296	214	330	263	322	290
Professional technical education	116	162	47	80	80	115

General secondary education	177	179	165	233	157	223
General education	121	190	87	176	73	145
Elementary education	55	145	38	98	21	51
No education	6	22	4	13	2	5

Source: data from the All-Russian population censuses of 2002, 2010 and the 2015 micro-census. URL: http://www.gks.ru/free_doc/new_site/inspection/vpn/vpn_popul.htm Accessed on 15.06.2017.

In the countryside, among those who have a job today, every fifth person does not have a specialty confirmed by a diploma or certificate, and among the employees of private enterprises or those working on the basis of self-employment - every third³. The lack of basic education was compensated by special vocational training for only 31.8% of the rural residents who do not work in their specialty. Among the hired workers of private enterprises and those employed in the informal sector, only every fifth have undergone such a retraining.

All this makes it obvious that the rural population should be more active in participating in the system of continuous education, as a sine qua non of successful mastering of innovations.

With this, the degree of readiness to continue education almost in all of the rural social groups is extremely low. About 85% of the rural residents do not feel the need for additional education on a suitable program, every tenth respondent would like to study, but is in no opportunity to do so, and only 5% of the rural residents are seeking for an opportunity to receive additional education. The low interest in continuing education can most likely be explained by the decreasing motivation for getting more educated. The latter, in turn, is largely due to the situation in the rural labor sphere, where there is a shortage of jobs that meet the present-day workers' requirements (especially, young people) in terms of the amount of wages, working conditions and safety, and career opportunities. The life-meaning projects of the rural population related to the place of living primarily rely on the prospects of suitable employment and upward mobility. Both opportunities are not duly provided today in the Russian countryside. This makes the government-initiated breakthrough projects, which would be available for all categories of the rural population, much in-demand.

³ Hereinafter, the Results of the Comprehensive Monitoring of the Living Conditions of the Population, 2014. URL: http://www.gks.ru/free_doc/new_site/KOUZ14/survey0/index.html Accessed on 15.06.2017.

CONCLUSION

The results of the survey show that now the pace of proliferation of innovations in the field of consumption in rural areas is decisively influenced not so much by consumer conservatism or lack of readiness to master innovative practices. The main factors restraining the proliferation of innovations in the countryside are the state of the labor sphere and infrastructure, including informational, and the remaining gap between the financial, technological and educational opportunities of the rural and urban population to master and apply these practices. The stratification in terms of the availability of modern technology and readiness to master them is continuously growing within the rural society as well. Only a part of the rural population knows how to use modern technology and get social benefits from this. Representatives of this social group are ready for innovative transformations and are interested in implementing them, provided that they are well aware of what they will benefit from this. The rest are rather interested in having their current situation gradually improved without experiencing any radical changes.

The transition to an innovative model of development of rural areas cannot be only limited to the creation and introduction of new machinery and technology. Its most important component should be the creation of conditions for the development of human capital, the provision of all social groups with equal access to new technologies, the acquisition of the new knowledge and skills it takes to master them, and the implementation of social benefits from the use of innovations. It seems appropriate to set up an educational system that would provide basic knowledge on how to use new technologies considering the specificities of the interests and opportunities of different social groups of the rural population and hold demonstrations and educational campaigns in order to encourage the rural residents to make use of advanced technologies in the various areas of their everyday life. Another priority, we believe, is to develop and make available, for all the strata of the rural population, electronic information resources and services in such fields like health care, education, job search and interaction with public authorities.

REFERENCE

Andrianov, D.S. (2008). Sushchnost' i struktura innovatsionnogo potentsiala organizatscii (Essence and Structure of Innovative Potential of the Organization). Vestnik TISBI, 4. URL: <http://www.tisbi.ru/science/vestnik/2008/issue4>. Accessed on 11/06/2017.

Bednyi, A.B. (2003). Agrarnyi sektor Rossii: mezhdu traditsiei i liberaliz-

mom (Russian's Agrarian Sector: between Tradition and Liberalism). Perspektivy: Sbornik nauchnykh statei, 2. Nizhnii Novgorod. NISOTc: 35-46.

Blinova, T. V., Bylina, S. G. (2014). Stcenarnyi prognoz chislennosti sel'skogo naseleniia Rossii na srednesrochnuiu perspektivu (Medium Term Scenario Forecast of the Rural Population in Russia). Ekonomika regiona, 4: 298 -308.

Gunin, V.N., Baranchev, V.P., Ustinova, V.A., Lyapina, S.U. (1999). Upravlenie innovatsiiami: 17-modul'naia programma dlia menedzherov "Upravlenie razvitiem organizatsii». Modul' 7 (Innovation Management: 17-module Program for Managers "Organization's Development Management". Module 7). Moscow: Iuniti.

Gusakov M. (1999). Formirovanie potentsiala innovatsionnogo razvitiia (Forming the Potential of Innovation Development). Ekonomist, 2: 3 –38.

Danko, M. (1999). Innovatsionnyi potentsial v promyshlennosti Ukrainy (Innovative Potential of Ukraine's Industry). Economist, 10: 26 –32.

Zhic, G.I. (1999). Innovatsionnyi potentsial (Innovative potential). Saratov: SGTU.

Kalashnikov, V.A. (1998). Rynok: Biznes. Kommertsiia. Ekonomika: tolkovyi terminologicheskii slovar' (Market: Business. Commerce. Economics: Explanatory Dictionary). Moscow: Marketing.

Kokurin, D.I. (2001). Innovatsionnaia deiatelnost' (Innovative Activity). Moscow: Jekzamen.

Kravchenko, S.I., Kladchenko, I.S. (2003). Issledovanie sushchnosti innovatsionnogo potentsiala (Research of the Innovative Potential's Essence). Nauchnye trudy Donetskogo natsional'nogo tekhnicheskogo universiteta. Ekonomika, 68: 88-96.

Lisin, B., Fridlyanov, B. (2002). Innovatsionnyi potentsial kak faktor razvitiia (Mezhgosudarstvennoe sotcial'no-ekonomicheskoe issledovanie) (Innovative Potential as a Factor of Development. (Intergovernmental Social-Economics Research)). Innovatsii, 7: 17-35.

Matveikin V.G., Dvoretzkiy S.I., et al. (2007). Innovatsionnyi potentsial: sovremennoe sostoianie i perspektivy razvitiia (Innovative Potential: Current State and Development Prospects). Moscow: "Mashinostroyeniye-1".

Morekhanova, M. (2013). Innovative Practices as a Factor in the Transformation of Rural Everyday Life. Development trends in agribusiness, XXII Conference of Agrarian Perspectives, Prague: Czech University of Life Sciences: 282 – 289.

Nemirovskiy, V.G. (1999). Universumnaia paradigma v rossiiskoi sotciologii (Universum Paradigm in Russian Sociology). Sotciologiya na poroge XXI veka: Osnovnye napravleniia issledovaniia, Moscow: 64-67.

Nikolayev, A.I. (2001). Innovatsionnoe razvitie i innovatsionnaia kul'tura (Innovative Development and Innovative Culture). Nauka i naukoznanie, 2:

54– 65.

Radaev, V. V. (2003). Obychnye i innovatsionnye praktiki v deiatel'nosti rossiiskogo srednego klassa (Common and Innovative Practices in the Activities of the Russian Middle Class). Mir Rossii, 4: 89–119.

Rogers, E.M. (1995). Diffusion of Innovations, 4. New York: Free Press.

Trifilova, A.A. (2000). Ispol'zovanie innovatsionnogo podkhoda v strategicheskom upravlenii predpriiatiem (Using of Innovative Approach in Strategic Plant Management). Nizhny Novgorod: NNGASU.

Tsiolkovsky, K.E. (1928). Dvigateli progressa (Drivers of Progress). Kaluga.

Marina Yuryevna Morekhanova

Институт за аграрне проблеме Руске академије наука

**ТЕОРИЈСКИ И НАУЧНО-ПРАКТИЧНИ АСПЕКТИ
ПРОЛИФЕРАЦИЈЕ ИНОВАТИВНИХ ПРАКСИ У РУРАЛНОМ
ДРУШТВУ**

Апстракт: *Рад се бави карактеристикама теоријских модела иновативне еволуције у односу на рурално друштво. Чини се да је подложност становништва иновативним производима и технологијама један од главних фактора иновативног развоја руралних подручја. У раду се даје социолошка процјена диференцијације у сеоским заједницама у смислу нивоа савладавања иновативних пракси. Показано је да је данас један од главних социјалних ризика раслојавање сеоског друштва по критеријумима приступачности и спремности савладавања савремених технологија. То доводи до потребе да се развије низ мјера које ће свим друштвеним групама руралног становништва омогућити једнаке могућности у погледу приступа новим технологијама и стицања знања и вјештина потребних за њихово усвајање.*

Кључне речи: *рурално друштво, иновативни потенцијал, култура, иновативне праксе, диференцијација.*

Развод брака: историјско-правни, демографски и социолошки аспекти

Апстракт: У овом раду, развод брака посматра се са неколико аспекта. У првом делу, разматрају се историјско-правни аспекти развода брака. Говори се о томе како се развод, као правна институција и процес, упоредо са браком, мењао током историје, као и какве су његове (правне) карактеристике у савременом друштву. Потом се приказују неки од демографских показатеља развода брака, који указују на пораст удела разведених лица, како у развијеним земљама, тако и код нас. Социолошки аспекти разматрају се у трећем и четвртном делу рада. Трећи део рада бави се узроцима који доводе до промена на подручју брачног понашања, односно до пораста броја разведених бракова. Као узроци, поред измењене правне регулативе, те знатно олакшаног процеса развода брака, наводе се процес индивидуализације и промењен положај жена у савременом друштву, потом, карактер савременог – слободног брака, коме одговара слободан развод, као и неприпремљеност људи на друштвене промене. У четвртном делу сумирају се последице промена, разматрају се добре и лоше стране промењене правне регулативе развода, последице измењене демографске слике услед пораста развода – пораст једнородитељских или обновљених/рекомбинованих породица.

Кључне речи: брак, развод, промена, слобода, узроци, последице, једнородитељске породице, обновљена, рекомбинована породица.

Увод

Брак као институција и процес током историје, претрпео је значајне промене. Оне се манифестују на различитим пољима: правном, социолошком, демографском. Хронолошки посматрано, видљиве су промене у условима, разлозима/мотивима за закључење брака, начину избора брачног партнера, односно,

1 gasapesic@gmail.com, 061 65 79 224

у степену учешћа самих брачних другова у закључењу брака, али и у узроцима и начину престанка брака, односно развода.

У патријархалном друштву, а нарочито у тзв. хришћанској цивилизацији постојали су многобројни, доста тешки и строги услови за закључење брака. Неки од услова за закључење брака били су: верски карактер веридбе и оглашавање брака; сагласност родитеља или најближих сродника; одређена форма брака која је, по правилу, била црквена, а изузетно и неформални брак, док у капитализму долази до увођења грађанског брака, било као факултативног или обавезног. Такође, патријархално друштво познаје и услове као што су: *tempus lugendi*², забрана ступања у брак прељубника, забрана ступања у брак војним лицима итд. (Mladenović, 1991: 199–200). Осим тога, у прошлости су познати и принципи ендогамне брачне праксе, па је брак склапан искључиво на ендогамној основи: између лица исте класе– слоја, исте религије–вере, национално-етничке припадности, исте расе, па чак и професије (Milić, 2001: 116–117). Поред друштвене прихватљивости партнера, за заснивање брачне заједнице, били су кључни и неки други услови, као што су старост партнера и имовински цензус приликом склапања брака. Што се старости тиче, „у премодерним друштвима два су критерија била на снази: или мушкарац старији од жене, што је нарочито било карактеристично за европска феудална друштва, или пак жена старија од мушкараца што је био критериј у сељачким породицама. У овом случају преферирала се женина радна снага као битан аспект брачне размене“ (Milić, 2001: 117). Имовински цензус био је важан предуслов за склапање брака. Нису ретка друштва која су забрањивала склапање брака особама које не поседују одређену количину имовине. На тај начин друштво се штитило од ширења сиромашних и маргиналних слојева. Тако је било у античком Риму, а практиковано је и током средњег века у Европи (Milić, 2001: 11 –118).

Веома дуго, брак је представљао врло ефикасно средство материјалне трансакције и трансфер добара између две породице, које ће се убудуће међусобно помагати и поштовати. Другим речима, брак је, „представљао врло уносан посао и начин да једна породица побољша свој материјални и друштвени положај, па чак и свој углед и моћ у друштву“ (Mladenović, 1991: 193). Такви бракови у литератури се називају уговорени или „аранжирани бракови“. Наиме, о склапању брака одлучивали су родитељи или други одрасли сродници. Према томе, брак није био избор

2 Време жалости: преживели брачни друг може ступити у нову брачну заједницу, при чему се од супруге тражи да то учини након истека одређеног времена.

самих партнера, како је Ентони Гиденс (Anthony Giddens) записао „није се склапао на бази сексуалне љубави, нити се сматрао местом где би таква љубав требало да цвета“ (Giddens, 2005: 79).

Проматрајући наведене услове, можемо закључити да је заснивање брака у прошлости, било „привилегија“ мањег дела становништва и то под патронатом и контролом одраслих. У модерном, грађанском друштву, уклоњени су строги услови за ступање у брачну заједницу, тако да она постаје доступна свом одраслом становништву. Све већи значај добија слобода и самосталан избор брачног друга заснован на љубави. Како истиче Мартин Сегалан (Martine Segalen) „са модерним друштвом доминира модел брака који подразумева да се венчавају одрасли људи, слободном вољом, уз заступљеност осећања код супружника, а не деца коју венчавају родитељи (Segalan, 2009: 137). Данас је на делу промоција демократског, хуманог, егалитарног људског брака уопште, стављајући у исти ниво вредности жене и мушкарца, проширење људских права и слобода, схватајући брак као средство за остваривање људске целовитости на моралном, емотивном и вредносном плану уопште, а не само на егзистенцијално-материјалном. „Право на брак је данас основно људско право, које је гарантовано како међународним документима тако и националним позитивним правом“ (Роџића, 2010: 75). Наравно, све ово не значи да појединци могу потпуно слободно, без претходног испуњења основних услова засновати брак³, али је свакако склапање брака данас знатно олакшано у односу на раније. Сходно овим променама на подручју склапања брака, дошло је и до битних промена у институцији и процесу развода брака.

1. Развод брака: историјско-правни аспекти

Као и брак, и развод је током историје прошао кроз одређене промене. Узроци и начини развода брака мењали су се временом. Они су зависили од начина на који је брак склапан. Генерално гледано, у патријархалном друштву, где се брак не склапа индивидуалним избором партнера већ на тај избор утичу родитељи и сродници, теже је долазило

3 Конкретно, Породични Закон у Србији садржи претпоставке које су нужне за пуноважан брак, као и брачне сметње које чине брак ништавним. Претпоставке за закључење брака у нашој земљи су: различитост полова, сагласна изјава воље пред матичарем и сведоцима, законска форма закључења брака. Наше право промовисало је грађански брак као обавезну форму закључења брака. То не спречава супружнике да пре или после грађанског начина закључења брака закључе брак и по црквеним прописима. Међутим, само грађански брак закључен на законом прописан начин са гледишта позитивног права јесте пуноважан брак. Наше право предвиђа и шест брачних сметњи. То су: брачност, неспособност за расуђивање, сродство, старатељство, малолетство и мане воље (Роџића, 2010: 75-84).

до развода, јер би се тиме рушили устаљени друштвени поредак и односи међу групама и појединцима (Milić, 2001: 128). Под одређеним условима и под надзором одраслих, у брак се могло ући, али се није могло слободно изаћи из њега. Чак и када је био дозвољен, развод је био врло ограничен. Као узрок развода углавном се тражила и утврђивала кривица код жене. Два главна узрока за развод брака била су: прељуба (жене) и неплодност (жене). Ова концепција дуго се задржала, а ослањала се на неприкосновености патријархалне породице, на неједнакостима мушкарца и жене и на одсуству људских права и слобода. За разлику од тога, са демократским друштвом, развојем права и слобода, развод брака је олакшан и доведен до пуке формалности. Брак се третира као питање личног избора и одлуке, те се према томе, на исти начин гледа и на развод.

Уколико посматрамо историју овог правног института, видећемо да је још према Хамурабијевом закону, муж могао да отера жену која је немарна не давши јој ништа или је учинити робињом. У случају да муж хоће да се одвоји од жене која му није родила децу, он је пак био у обавези да јој за то да одређени износ. Касније, у Римском праву, сходно начелу да брак настаје постојањем фактичке заједнице живота, и питање развода било је веома поједностављено, те важи начело слободног развода брака. Поред развода брака по споразуму (*divortium bona gratis*), до развода брака (*divortium*) долазило је и једностраним раскидом брака (*repudium*), чак је била довољна једнострана изјава, обично слањем гласника (*nuntium (re)mittere*)⁴. Једноставно речено, брак се разводио супротним ритуалним актом у односу на форму у којој је био склопљен, или простом изјавом о разводу и фактичким престанком заједнице живота. Ипак, и овде су постојала извесна ограничења у смислу да је брак могао бити разведен само вољом мужа или његовог и жениног *paterfamilias*⁵. Оваква врста развода брака трајала је до почетка средњег века, када је, захваљујући хришћанској религији, брак постао готово нераскидив. Нераскидивост брака потиче од религијске догме да је брак света тајна. Јеванђеље по Матеји у Новом завету каже: „Што је Бог саставио, човек не раставља”. До различитог тумачења развода брака у оквиру хришћанства, дошло је поделом хришћанске цркве на источну и западну. Док је Римокатоличка црква остала на канонском учењу да се брак не може развести⁶,

4 Детаљније: Boras, Mile i Margaretić Lujko (1980): *Rimsko pravo*, Pravni fakultet Zagreb, Zagreb, str. 88–90.

5 Видети: Dragomir Stojčević (1979): *Rimsko porodično pravo*, Savremena administracija, Beograd, str. 86.

6 „Могуће је супружнике раставити од стола и постеље и то доживотно или привремено“ – детаљније о томе видети: Crnica, Ante, (1945): *Priručnik kanonskog prava Katoličke crkve*, str. 218–221., Naklada knjižare Sv. Antuna, Zagreb.

Православна црква допустила је могућност раскида брака. Као разлоге, осим прељубе, временом уводи и рађење о глави супружника, намерни побачај, телесну и душевну болест (Роџића, 2010: 107).

Супротно канонском праву, Француска револуција, 1792. године, учинила је да идеја допуштености развода постане владајућа у новом веку. Како наводи Сегалан “Људи Револуције преобратили су црквени обред нераздвојивог брака у грађански уговор, отворили су врата разводу јер сваки уговор између две стране може бити слободно раскинут” (Segalan, 2009: 184). Развод брака постаје нормална појава, јасно дистанцирана од било каквог утицаја цркве и њеног дотадашњег учења о питањима брака. Дешава се потпуни преокрет у схватању брака, а самим тим и развода. Браку се даје карактер уговора грађанског права, па је сходно томе и питање развода, односно раскида таквог уговора врло поједностављено. У то време, постојале су следеће врсте развода: развод брака по обостраном споразуму, развод по жељи једног супружника и развод из разлога постојања одређених узрока (злочин, напуштање земље из политичких разлога и сл.) (Роџића, 2010: 108). “Закон изгласан 1792. установио је врло либералан развод, који је предвиђао могућност прекида везе и без неког другог мотива осим *mutus dissensus*” (Segalan, 2009: 184). Француска револуција, школа природног права, као и француски просветитељи донели су овако уређену институцију развода и у остале земље. Ипак, овај закон није дуго био на снази, с обзиром да је уочено да је са олакшањем прекида брака дошло до нагле експлозије развода бракова. Срећом, како се наводи, он је представљао само „идеалистичку и муњевито кратку фазу“, односно, „срећно укинут покушај уништења породице“ (Thery i Viet, 1989, нав. према, Segalan, 2009: 185).

Револуционарни прописи из 1792, ублажени су након успостављања наполеоновог режима. Закон из 1804. године, постаје строжи и успоставља развод као санкцију због непоштовања породичног и друштвеног устројства. Развод је одобрен само у случају озбиљног преступа једног од супружника: прељубе, злостављања, тешке повреде итд. Овај закон укинут је 1816. године, те долази до забране развода бракова⁷ због очите злоупотребе права и одсуства икакве моралне обавезе супружника једног према другом. Забрана развода бракова у Француској трајала је до 1884. године кад је донесен Накеов закон којим је поново озакоњен развод брака. Овај закон поново враћа снагу развода у духу закона из 1804., развод се и тада посматра као казна супружника због неверства према партнеру, или још општије, моралном завету датом током венчања

(Роџуџа, 2010: 108, Segalan, 2009: 185).

Током читавог 19. века и током прве половине прошлог века, и у врло либералним грађанским друштвима, законодавство је на разне начине отежавало развод брака. Наиме, тражило се судско доказивање кривице за неуспешност брака и јавности је излагана брачна интима која је непријатна за појединце. Кривица се најчешће тражила и налазила код жене, и често су јој приликом развода одузимања старатељска права над децом, имовина и сл.(Milić, 2001: 128). Дакле, не тако давно развод је био схваћен као санкција због грешке нанете другом партнеру, брачној заједници, деци, породици и друштву. Без утврђивања узрока и кривице није било развода. Све ово веома је отежавало развод брака. “У њега су се упуштали само они који су могли да поднесу све ризике или једноставно нису имали другог избора”(Milić, 2001: 128).

Са промоцијом демократског друштва, склапање брака, па тако и развод почива на партнерском договору или сагласности који држава потврђује. Изгубили су на значају и узроци за развод брака, и кривица за развод, посебно кривица жене. Такође, почели су да губе значај и сви “посебни” такозвани “апсолутни” узроци за развод (прељуба, рађење о глави и слично). Основни узрок постепено постаје чињеница да брачни другови из било ког разлога, и по правилу због било чије кривице, нису могли успоставити хармоничну и сретну брачну заједницу (Mladenović, 1991: 237–238). Према закону, пар се не може натерати да остане у браку, један од супружника не може бити заробљен у несрећном браку, чак иако није било престапа (Segalan, 2009: 191). “Право на срећан брак постаје неотуђиво право човека, право на развод несретног брака постаје његово уставно, политичко и људско право. Ова идеја изражена је код великог броја савремених законодаваца како на Истоку, тако и на Западу и огледа се у прихватању нове правне концепције развода: уместо концепције о разводу као санкцији и уместо теорије кривице, данас се примењује концепција о разводу као леку, о разводу банкротству, о разводу – слому брака итд.” (Mladenović, 1991: 237– 238).

Данас постоји доста висок степен толерантности закона према разводу, а једнакост брачних партнера пред законом у стварима развода је загарантована. Сва савремена европска законодавства, уз изузетак Малте, познају развод брака као начин престанка пуноважног брака за живота супружника. Због учења римокатоличке цркве, развод брака у земљама у којима доминира католичка вероисповест, уведен је знатно касније у односу на остале европске земље. Развод није био дозвољен, тј.

законски је био забрањен у Италији до 70-их година 20. века. Шпанија је 1981. године омогућила грађански развод брака. Ирци су најдуже имали забрану развода брака од свих земаља ЕУ. Референдумом из 1995. године, становништво Ирске дозволило је развод брака (Роџића, 2010: 106–108). Поред тога што за све земље чланице ЕУ постоји обавеза на уједначавање и стварање заједничког породичног права, разлике у правном регулисању питања развода брака и даље су присутне.⁸ Генерално, тенденције у савременом брачном праву, иду у правцу потпуног напуштања кривнице брачних партнера за развод брака. Уместо кривнице уводи се систем поремећености брачних односа, систем развода лека и мешовит систем. Тешка поремећеност чест је узрок, назван у појединим законодавствима као „слом брака“ „неповратно уништен брак“, „пропаст брака“. Систем развода лека, развод схвата као лек за поремећене и нарушене односе у браку. Мешовит систем схвата развод брака и као санкцију и као лек у ситуацији тешко поремећених и неподношљивих односа (Роџића, 2010: 111, 116–117).

Породични закон Србије познаје два бракоразводна узрока: 1. озбиљну и трајну поремећеност односа у браку, и 2. уколико се објективно не може остварити заједница живота⁹. У току судског поступка, суд утврђује постојање наведених бракоразводних узрока без утврђивања евентуалне кривнице супружника за настанак и постојање истих. Такође, постоје две врсте начина на који брак може бити разведен: 1. развод брака на основу споразума супружника, 2. развод брака на основу тужбе за развод. Оба начина равноправна су у закону и ствар је супружника који ће начин за развод брака изабрати (Роџића, 2010: 111–112).

Сумирајући напред изложено, сложићемо се са ставовима које износи Сегелан. Према њој, ускорашњој историји, можемо разликовати два процеса промене институције развода. Први назива „од револуционарне слободе до либерализације након 70-их година“, док други описује као процес „од развода услед преступа до пријатељског развода“, с обзиром на чињеницу да се све већи број бракова раскида споразумно. Промену закона у Француској, објашњава следећим речима: „До промене закона дошло је због његове застарелости у односу на нови менталитет. Законске одредбе чиниле су тада терет за обичаје и понашање у пуној еволуцији.... Реформа је поправила иреалност закона и на неки начин легализовала начине понашања који су се већ увелико практиковали“ (Segelan, 2009: 184–185). Ипак, не може се занемарити и супротан утицај – утицај закона

8 Детаљније о томе видети: Почуча, наведено дело, стр. 117–121.

9 Видети члан 41. Породичног закона.

на понашање, будући да убрзаном и олакшаном процедуром развода долази и до пораста броја разведених бракова, те самим тим до промене понашања.

2. Развод брака: демографски показатељи

Поред пада броја склопљених бракова, повећања просечног броја година за улазак у брак, повећања броја ванбрачних заједница (кохабитација), демографи у многим земљама, указују и на високе стопе диворцијалитета, као и на опадање стопа поновног склапања брака. У Европи и Северној Америци, све до средине 60-их година, разводи су били ретки, а поновно склапање брака уобичајено. Након 1965. године долази до пораста диворцијалитета, што је проузроковано либерализацијом закона о разводу, увођењем унилатералног развода, без присиле утврђивања кривице било којег од партнера, као и ширењем уверења да је бољи “добар” развод него лош брак (Bobić, 2013: 63, Bobić, Vukelić, 2011: 153). Америчке процене показују да око половина бракова завршава разводом или раздвајањем, знатно ређе смрћу једног од супружника. Након пете године, сваки пети брак у САД заврши разлазом (Bobić, 2013: 75). У Француској, од времена измене закона о разводу, висока стопа развода одражава нову филозофију заједнице. Ако је сваки двадесети брак склопљен 1900. завршен разводом, пропорција расте за бракове склопљене око 1975. на сваки шести, а почетком осамдесетих на сваки трећи брак. За двадест година учесталост развода повећала се три пута.... Од краја деведесетих година број развода остаје стабилан, у 2004. години, њихов број је 125.000, што износи 42,5% бракова (Segalan, 2009: 187).

Пракса поновног склапања брака је проређена. Једном разведени све ређе и теже одлучују да поново заснују брачну заједницу. Тако је у САД-у, у 1970. само трећина становништва била изван брака, а 2000. године је њихов удео порастао на скоро половину (46%) (Waite, 2005). Високе стопе развода у савременом друштву, које нису праћене поновним уласком у брак, посебно када је реч о женама са децом, допринеле су расту једнородитељских породица. Тако је заступљеност једнородитељских породица мајки са децом у САД за тридесет година (1970-2000) више него дуплирана, са 12% на 26% (док су форме очеве са децом порасле са 1% на 5%). Истовремено је нуклеарна породица родитеља и деце опала са 87% на 69% (Waite, 2005, нав. према Bobić, 2013: 75).

Постсоцијалистичке земље, такође бележе драстичан пораст удела разведених бракова (Petrović, 2011, Bobić, 2006). Током периода друштвене

трансформације, у земљама Централне и Источне Европе, дошло је до пораста броја разведених лица. Узроци пораста развода током 1990-их, нису толико у учесталијим брачним конфликтима, нити структурним поремећајима који би повећали диворцијалитет, већ је више реч о неким „техничким“ променама попут, другачије, једноставније процедуре развода (Philipov and Dorbritz, 2003, нав. према Bobić, 2006: 129). Демографи не располажу систематским подацима о тренду поновљених бракова (сукцесивних моногамија) у овом региону, али на основу емпиријских истраживања Популационе јединице УН (Family Fertility Survey), може се закључити да је општи тренд сличан као и са првим браком. Наиме, број поновљених бракова је у паду, а међу њима, већина је бракова другог реда (Bobić, 2006: 130).

Статистика у Србији регистровала је континуирани пораст броја разведених лица, од 1948. године до данас. Према Попису из 1948. године број разведених лица износио је 35.486 (0,78% у укупном становништву према брачном статусу), док 2011. године достиже број од 303.970 (или 4,93% у укупном становништву према брачном статусу) (РЗС, 2013: 175), што је повећање од око 85%. Поред тога, демографи истичу, да је у оквиру свих промена брачног понашања (пад броја склопљених бракова, пораст удела лица ван брака, пораст просечног броја година за улазак у брак), у односу на резултате претходног пописа (од 2002. до 2011.), релативно највеће померање забележено у уделима разведених лица, и то за четвртину. Приметан пораст регистрован је у процентној заступљености разведених, где су промене дупло веће у односу на промене у претходном међупописном периоду (Станковић, 2015: 195). Новији подаци наше статистике показују да је број разведених бракова у 2012. години износио 7.372, док је у 2015. години тај број повећан на 9.381 (РЗС, 2016: 1). Са друге стране, у 2015. години, склопљено је укупно 36.949 бракова (од тог броја 30.248 првих бракова) (РЗС, 2017: 2), што говори о томе сваки четврти брак у Србији заврши разводом. Такође, сходно повећању просечне старости приликом склапања (првог) брака¹⁰, и просечна старост супружника при разводу је у континуираном порасту, тј. процес старења нупцијалитета иде „под руку“ са процесом старења диворцијалитета. Тако је удео разведених лица у млађим старосним групама низак, а са старошћу се повећава, почевши од групе 35-39, и достиже највеће вредности у групи 40-59 година (Станковић, 2015: 199–200). Док је у 2002. години, просечна старост при разводу за мушкарце

10 2002. године, просечна старост при склапању првог брака, за младожењу била је 28,7, а за жене 25,3, да би у 2015. години, тај просек износио 31 годину за мушкарце и 28 годину за жене (РЗС, 2016: 1).

износила 40,8, а за жене 37,4, у 2015. години, она достиже вредности од 43,5 за мушкарце и 39,8 за жене (РЗС, 2016: 1). У свим старосним групама, удео разведених жена је већи. У млађем узрасту, то је условљено ранијим ступањем жена у брак, а у старијем, ређим поновним склапањем брака после развода. Учешће разведених жена веће је за 40% у односу на удео разведених мушкараца (Станковић, 2015: 195). До развода долази све раније након венчања, што истиче слабост брачне заједнице још од њеног самог почетка, и то упркос понекад припремној фази кохабитације. Просечно трајање разведеног брака за 2015. годину износи 13 године, док је највећи број разведених бракова у интервалу од једне до четири године након закључења. Од разведених парова, у ванбрачној заједници пре брака, живело је 13% (РЗС, 2016: 1).

Поред пораста броја разведених лица, односно разведених бракова, Републички завод за статистику у Србији бележи и пораст броја једнородитељских породица, посебно од 90-их година. Њихов број према Попису из 1991. године износио је 235.812, потом 2002. – 326.049, да би 2011. године достигао чак 367.957. Међу породицама са децом, од 70-их година, дошло је до континуираног смањења брачног/ванбрачног пара са децом, и повећања удела једнородитељских породица. Док је 1971. године, однос парова са децом и једнородитељских породица био 87:13, тај однос је 2011. године, 75:25. Међу једнородитељским породицама и даље је највеће учешће мајки са децом, мада од 1961. године, статистика бележи повећање удела једнородитељских породица са оцем (РЗС, 2013: 10; РЗС, 2014: 10, 21).

3. Развод брака: узроци пораста броја разведених бракова

Постоје различити начини објашњења пораста развода бракова. Поред олакшане правне процедуре развода, многи аутори, високу учесталост развода у савременом друштву доводе у везу са промењеним статусом жена, са све већом еманципацијом жена, порастом нивоа њиховог образовања, њиховом професионалном активношћу, економском самосталношћу и сл. Са становишта институције брака, има оних који сматрају да све већи број развода није последица слабљења институције брака, већ да, напротив, то говори о јачању значаја самог брака. Тако на пример, Бергер и Келнер (Berger i Kellner) наводе: „Људи се у нашем друштву не разводе зато што је брак за њих изгубио значај, већ зато што је постао толико значајан да они не могу да допусте ништа мање од потпуног успеха брачног завета који су склопили са том одређеном особом (Berger i Kellner, 1988: 20). Франсоа де Сенгли (Francois de Singly), пак сматра да је:

„нестабилност брака последица примене индивидуалних идеала у сфери приватног, као и снажног веровања у љубав (Singly, 1993: 113). Сегалан истиче да је „нови развод саставни део нове логике брака“. Будући да не постоји обавеза ступања у брак, не постоји више ни обавеза останка у браку. Данас се у брак ступа слободно, из љубави, личним избором и вољом, полазећи од очекивања које брак треба да испуни. Чињеница престанка љубави, емотивне блискости и задовољства у браку, односно сазнање да брак није на висини датих обећања и очекивања, представљају довољан разлог за његов прекид. „Грађанском браку још увек не одговара „грађански развод“ (без судије и у општини), али браку склопљеном слободном вољом одговара идеја да развод не санкционише прекршај, већ потврђује рђав избор“ (Segalan, 2009: 191). Данас изгледа као да брак представља прихватање веза чија се природа, од самог почетка види као привремена. Као да се развод узима у обзир већ приликом самог ступања у брачну заједницу. Поред тога, примећујемо да данас, како брак, тако и партнерство прерастају у односе у које се улаже сразмерно очекиваној добити, тј. задовољству које се добија, те да постају много рационалнији. У том смислу, имплицитно присуство развода већ на самом почетку брака, као да представља начин да се заштити индивидуалност и независност супружника. То може довести до формирања “нарцистичке личности” како је назива К. Леш (Christopher Lasch). Таква личност није у стању да воли, осећа, пати, трпи и тугује, већ је њена активност стално окренута ка трагању за новим изазовима који ће потврдити њену нарцисоидну самодовољност. Сходно наведеном, А. Милић, као један од битних узрока промена у домену брака и породице, издваја процес индивидуализације, који у савременом друштву поприма све заоштреније облике: „Идеја и вредност жртвовања, патње и потчињавања у интересу породице више нема места у морално-вредносном систему породице“...„Нестаје сваки облик саосећања и солидарности за друге, а појединац постаје сам себи довољан, заљубљен у себе“... (Milić, 2001: 127).

М. Младеновић наводи да узроке пораста развода треба тражити у неприпремљености људи на измењене околности које доносе снажне друштвене промене у које он убраја: индустријализацију, урбанизацију, технолошку револуцију, али и последице ратова, класне борбе, револуција, социјализације и хуманизације друштва, економских и технолошких такмичења и слично. Ове промене, изазвале су многобројна хоризонтална и вертикална струјања и померања у друштву, што је довело до многобројних личних драма, падова и успона. Према њему, друштво није обезбедило најпотребније услове како би се човек снашао у битно измењеним околностима. Изостала је друштвена превенција,

општа друштвена брига, па се појединац као жртва нашао пред великим искушењима. Последице су вишеструко неповољне: велики број неуспелих и несретних бракова, висок проценат развода, велика апстиненција од ступања у брак итд. (Mladenović, 1991: 236).

4. Развод брака: последице

Постоје различита мишљења о добрим и лошим странама, односно о последицама промена на подручју брака и развода. Са једне стране, постоји схватање да револуционарне промене подривају брак и породицу, прете да их потпуно униште, доводе до негативних појава попут: неморала, проституције, полног промискуитета, док с друге стране, постоје аутори који сматрају да су промене позитивне и неминовне, те да се крећу од опресивне, принудне, ауторитативне културе, ка слободној, демократској, равноправној култури у којој су брак, партнерство и породица ствар личног избора појединаца. Данас су оваква екстремна мишљења о разводу нестала, али свакако да можемо сумирати неке позитивне и негативне стране промена које су се догодиле на подручју развода брака.

Проширење права на развод неоспорно је позитивно померање у погледу остварења човекове слободе и његовог достојанства. Ово право означава његову социјалну, полну и духовну еманципацију. Оно означава и еманципацију брака уопште, а нарочито ослобођење жене (Mladenović, 1991: 235). Такође, нова правна регулатива развода као и већа еманципованост партнера учинили су развод мање конфликтном, фрустрирајућом и стресном појавом, што је раније редовно био (Milić, 2001: 129). Поред тога што је настојао да олакша развод, законодавац је истовремено показивао бригу за „интерес“ деце из прекинутих бракова. Нова права детета, онако како су формулисана у међународној конвенцији из 1988. године, одређују да свако дете има право да познаје своје родитеље и да га они могу одгајати. Однос брачног пара је пролазан, али однос пара родитељ-дете мора бити трајан, будући да је родитељска веза проглашена нераскидивом (Segalan, 1991: 192). Са друге стране, и поред тога, што стручњаци у савременим друштвима усмеравају свој рад ка што бољој сарадњи између бивших супружника, односно родитеља, када је у питању васпитање, школовање и брига за децу, разводи и данас у већини случајева стварају “злу крв” између бивших супружника и садашњих родитеља и то најчешће преко “леђа” деце (Milić, 2001: 129). Дакле, иако је правно и друштвено прихваћен, развод је и даље болан и стресан догађај за супружнике, а посебно за децу.

Велико повећање броја развода данас се доводи у везу са нивоом запослености жена јер посао жени обезбеђује самосталност. Међутим, треба рећи да породични расколи врло често воде жене у немаштину, стварају потешкоће у погледу стамбеног простора, посебно када немају стручне квалификације, образовни или економски капитал. Такође, истраживања су показала да негативне последице развода, не погађају једино жене. Једно од истраживања показало је да развод код мушкараца изазива, „дубоку деморализацију, посезање за алкохолом, губитак посла и, на крају, губитак пребивалишта (...) за одрасле, барем за мушкарце, стабилан начин живота почива на три “стуба”: стану, послу – који не обезбеђује само приходе већ и друштвену уклопљеност – и породици састављеној од жене и деце...Када један од ова три елемента нестане, мушкарци, који као да су у овом погледу много рањивији од жена, одлазе у стање пољуљане равнотеже” (Bertaux, 1997: 104). Мартен Клод (Martin Claude), 1997. године, својим истраживањем, показује да развод, осим брачне везе, прекида и неке друге везе и односе, на друштвеном, афективном и економском плану.

На демографском пољу, слобода развода неминовно је довела до смањења удела лица у браку и до пораста удела разведених лица. Поред тога, као последица високе учесталости развода, долази и до појаве већег броја једнородитељских или обновљених, рекомбинованих породица. Ово даље, може да доведе до психолошких, социјалних и економских проблема особа које су у то укључене, а самим тим и до бројних проблема у једном друштву. Развод, дакле, може представљати само једну од етапа, прелазни период, будући да је постразводно доба произвело нове облике породичних категорија. „Суморној монотонији нераздвојених породица супротставља се разноликост брачних веза које могу уследити након развода. У зависности од старости, друштвене припадности, висине зараде и образовања, као и од природе норми и концепције породице, растављени родитељи остаће сами или ће ступити у нову заједницу (Segalan, 2009: 180, 199). Као веома негативну појаву која је последица развода, аутори врло често наводе појаву једнородитељских породица. “У свим савременим друштвима ова категорија породица представља један од највећих сегмената са веома израженим проблемима социјалног прилагођавања, психолошке стабилизације, финансијске самодовољности, проблемима васпитања и образовања деце”(Milić, 2001: 130). Ово су најчешће породице мајки са децом, те тако, колике год да су последице које трпе мушкарци након развода, чињеница је да „дебљи“ крај најчешће извуче жена, јер се огромна већина њих налази у оквиру једнородитељства, па од тренутка развода мора да преузме све свакодневне

породичне обавезе (Segalan, 2009: 196). Након развода, жени је још теже да усклади породични и професионални живот, реши стамбено питање и питање запослења, утолико више што су мере ка заштити самоохраних мајки са децом у друштву незадовољавајуће (Segalan, 2009: 200).

У својој студији о преображају интимних односа, Ентони Гиденс (Anthony Giddens) је записао: “У друштву које се раздваја и разводи, ужа породица ствара читав низ различитих нових родбинских веза повезаних, на пример, с тзв. рекомбинованим породицама”(Gidens, 1992: 96). Појава тзв. рекомбинованих породица, насталих након развода и формирања заједница склапањем новог брака (серијска моногамија) уз окупљање потомства из претходних заједница и одржавање широких неформаних сродничких мрежа, нови је “специјалитет”, који захтева посебна истраживања. Поновно ступање у брак особа које имају децу из претходних брака и стварање нових, обновљених и рекомбинованих породица, може бити веома стресан догађај за све који су у њега укључени, а поготово за децу (Milić, 2001: 129–130).

Закључак

Брак и развод, током историје прошли су кроз значајне промене. У патријархалном друштву, постојали су доста строги услови и забране како за улазак у брак, тако и за развод брака. Будући супружници нису одлучивали о склапању брака, већ су то у њихово име чинили родитељи или сродници. Брак је углавном склапан на економској основи, а не из љубави. У модерном, грађанском друштву, многе од препрека за улазак у брак су отклоњене. Све већи значај добија слобода и самосталан избор брачног друга заснован на љубави. Паралелно са овим променама на подручју брака, долази и до промена на подручју развода брака. Наиме, у прошлости развод је био схваћен као санкција због грешке, углавном жене. Да би дошло до развода морао је бити утврђен узрок, односно кривица код жене. За разлику од тога, са демократским друштвом, развојем права и слобода, развод брака је олакшан и доведен до пуке формалности. Данас је право на слободан брак, комплементарно праву на слободан развод.

Демографски показатељи говоре нам о измењеном брачном понашању становништва, те у склопу тих промена и о сталном порасту удела разведених лица. Узроци пораста развода су многоструки и различити. Поред измењене правне процедуре, те знатно олакшаног процеса развода брака, врло често, као узрок високе учесталости развода, наводи се и процес индивидуализације, као и промењен положај жене у

савременом друштву. Осим тога, о учесталости развода бракова, говори се и са становишта „новог“ брака, заснованом на личном избору партнера и на љубави као основи, сматрајући да таквом новом, слободном браку, одговара и слободан развод. Неприпремљеност људи од стране друштвених институција на нове околности настале услед друштвених промена (индустријализације, урбанизације, технолошке револуције итд.) такође се наводи као узрок пораста броја развода.

Постоје различита мишљења о добрим и лошим странама промена на подручју развода. Наравно, она могу бити резултат посматрања развода брака са различитих аспеката. Рекли смо да је у правној сфери, присутан толерантан став према разводу, што указује да човек у савременом друштву, има право како да слободно склопи брак, тако и да слободно из њега изађе уколико у њему више није срећан. У том смислу, „слобода развода схваћена је као нека врста укидања ропства, као раскидање вековних окова брачног јарма, као средство ослобођења жене и део опште светске револуције” (Mladenović: 1991: 233). Са друге стране, то се неповољно одражава на демографском подручју, које се одликује све мањим уделом лица у браку и све већим уделом разведених лица, али и порастом броја једнородитељских породица, као и тзв. обновљених породица, које се, не тако ретко, суочавају са бројним проблемима и потешкоћама, како на емотивно-психолошком, тако и на социјалном и економском плану.

На крају, можемо рећи, да сам развод није „највећа несрећа”, „тамна страна медаље“, већ да он представља начин реорганизације брачне и породичне групе када они престану да буду испуњени људскошћу (Mladenović, 1991: 235). Највећа је несрећа ако се због разних обзира, страха од последица, цео живот проведе у несрећном браку, браку без љубави. Стога, апсолутни повратак на превазиђене моделе брака и породице, па тиме и друштвене окове развода, није ни могуће, али ни најсрећније решење. Овде можемо цитирати текст, који у том контексту помиње Гиденс. Како пише, његова баба-тетка „имала је један од најдужих бракова уопште, пошто је са својим мужем провела више од шездесет година”. Међутим, једном приликом признала му је да је читаво време с њим била дубоко несрећна. „У њено време излаз није постојао”(Gidens, 2005: 90). Према томе, задатак друштва не би требало да буде спречавање развода по сваку цену, већ обезбеђење најбољих услова за срећан брак. Друштво треба да допринесе учвршћењу брака и породице, пружајући максималну подршку и помоћ кроз економску, стамбену, васпитно-образовну политику (Mladenović, 1991: 234).

Литература:

Berger, P., Kellner, H. (1988): „Le mariage et la construction de la réalité“, Dialogue, 102, Un drôle de je: le moi conjugal, pp. 6-23.

Bertaux, D. (1997): Les récits de vie, Nathan, Paris.

Bobić, M. (2006): „Blokirana transformacija bračnosti u Srbiji – kašnjenje ili izostanak“, u: Tomanović, Smiljka (ur.), Društvo u previranju. Sociološke studije nekih aspekta društvene transformacije u Srbiji, str. 121–139. Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd.

Bobić, M., Vukelić, V. (2011): „Deblokada druge demografske tranzicije“?, Sociologija, vol. LIII, br. 2, str. 149–176.

Bobić, M. (2013): Postmoderne populacione studije. Demografija kao introspekcija, Čigoja štampa, Beograd.

Giddens, A. (1992): The Transformation of Intimacy. Sexuality, Love and Eroticism in modern Societies, Stanford University press, Stanford.

Gidens, E. (2005): Odbegli svet. Kako globalizacija preoblikuje naše živote, Stubovi kulture, Beograd.

Martin, C. (1997): L'après divorce, Lien familial et vulnérabilité, Rennes Presses Universitaires de Rennes.

Milić, A. (2001): Sociologija porodice: kritika i izazovi, Čigoja štampa, Beograd.

Mladenović, M. (1991): Osnovi sociologije porodice, Službeni list SFRJ, Beograd.

Petrović, M. (2011): „Promene bračnosti i porodičnih modela u postsocijalističkim zemljama: zakasnela i nepotpuna ili specifična druga demografska tranzicija?“, Stanovništvo, vol. 49, br. 1. str. 53–79.

Počuča, M. (2010): Porodično pravo, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe, Novi Sad.

PЗС (2013): Брачни статус, Републички завод за статистику РС, Београд.

РЗС (2013): Породице, Републички завод за статистику РС, Београд.

РЗС (2014): Породице са децом, Републички завод за статистику РС, Београд.

РЗС (2016): Закључени и разведени бракови у Републици Србији 2015, Саопштење за јавност (30.06.2016), Републички завод за статистику, Београд.

РЗС (2017): Закључени и разведени бракови, 2016, Саопштење за јавност, број 173 - год. LXVII, (04.07.2017), Републички завод за статистику, Београд.

Станковић, Б. (2015): „Брачност становништва“, у: Популација

Србије почетком 21. века, стр. 194–218., Републички завод за статистику РС, Београд.

Segalan, M. (2009): *Sociologija porodice*, Clio, Beograd.

Singly, F. (1993): *Sociologie de la famille contemporaine*, Nathan, Paris.

Faculty of Philosophy
University of Niš

DIVORCE: HISTORICAL-LEGAL, DEMOGRAPHIC AND SOCIOLOGICAL ASPECTS

Summary: *In this paper, divorce is viewed from several aspects. In the first part, the historical-legal aspects of divorce are considered. It is about how divorce, as a legal institution and a process, along with marriage, has changed during history, and what are its (legal) characteristics in modern society. Then some of the demographic indicators of divorce are presented, which indicate an increase in the share of divorced persons, both in developed countries and in our own. Sociological aspects are discussed in the third and fourth parts of the paper. The third part deals with the causes that lead to changes in marital behavior, that is, an increase of the number of divorced marriages. As a cause, apart from the amended legal regulations, and the considerably facilitated process of divorce, the process of individualization and changed status of women in modern society are mentioned, followed by the character of modern – free marriage, who favours a free divorce, as well as the unpreparedness of people to social change. In the fourth part, the consequences of the changes are summed up, the good and bad sides of the amended legal regulation of divorce are considered, the consequences of the changed demographic picture due to the increase in divorce - the growth of single-parent or rebuilt/recombined families.*

Key words: *marriage, divorce, change, freedom, causes, consequences, single-parent families, renewed, recombined families.*

Vladimir Sergeyevich Shmakov,
Doctor of philosophic sciences, professor
Institute of Philosophy and Law of the Siberian Department
of the Russian Academy of Sciences, Russia
vsshmakov@gmail.com,
+79039055230

Оригиналан научни рад
UDK: 316.334.55(470+571)

INSTITUTIONAL TRANSFORMATION OF RURAL LOCAL COMMUNITIES OF THE RUSSIAN FEDERATION IN THE 20TH – 21ST CENTURIES ¹

Abstract. *The paper presents an analysis of the institutional transformation of rural local communities of the Russian Federation. Three stages of the institutional change in the socio-economic development of the countryside are distinguished. The study of the dynamics of the development of agricultural regions shows that the impact of social and innovative processes on the development of rural local communities is on the rise. The institutional basis of socio-economic transformations of the Russian countryside was the destruction of the system of social relations, the formation of a multiform economy, the increasing role of the public agricultural policy, and the formation of the human capital of the countryside. These processes resulted in the increased labor productivity and gross product and contributed to the development of the market for agricultural products. The liberalization, the introduction of market relations and the emergence of new forms of ownership made the way of life of the rural population change.*

Keywords: *institutional transformation, rural local communities, social risks*

This study is relevant due to the fact that the process of transformation of the Russian agriculture is particularly influenced by the institutional changes associated with the emergence of new forms of ownership and a multiform economy, with the reforming of the public agricultural policy and the evolution of the human capital of the countryside based on the new principles of setting up a developed system of ownership and economic relations. Today, rural areas account for more than 60% of the area of the Russian Federation,

1 Grant of RSSF No.15-03-00605 “Social Risks of Restructuring the Economy of Rural Areas: Global Challenges and Local Responses”.

they locate about 150 thousand rural settlements, and 27% of the population of the country are rural residents. Academician A.V. Petrikov focuses attention on the fact that the countryside is a single socio-economic, territorial, natural, historical and cultural complex that performs a large number of national economic functions (Petrikov, 2005: 229). A special form of life of the society, the rural local community is the fundamental basis for the integrity, efficient operation and development of the agro-industrial complex. We believe that studying the institutional transformations in the agriculture is of major importance for analyzing the strategic areas of development of rural local communities.

The objective of this study is to identify the impact of the institutional transformation on the development of the rural society, as well as to identify the features of transformation of rural local communities under the conditions of institutional change. We believe that studying the dynamics of development of agricultural regions, analyzing the institutional transformations and identifying their impact on rural local communities can be instrumental in activating the social resource, formulating the goals and priorities of development and assessing the innovative potential of the agro-industrial complex as a whole. The main hypothesis in this study is that rural local communities are an open, balanced and coherent socio-economic and socio-cultural system of members of the community, who communicate with each other, share the area of residence and maintain economic, political, socio-cultural, socio-psychological, and ethnic and kinship relationships with other members. Taking rural local communities as the object of our study, we believe that rural residents are also to a certain extent independent and able to actively participate in regulating the processes of socio-economic development, confront or support changes in the social environment, actively or passively adapting to them. The historical-gradualist approach we are applying with the use of the concept of modernization suggests that the past and current processes of socio-economic development of the Russian countryside should be analyzed and assessed in the context of the general historical development consisting of contradictory socio-economic and political processes, differently manifesting themselves in different territories, and the adaptation strategies accompanying them. When analyzing modernization processes, the methodology of studying the development of rural local communities takes into account the following: the impact of globalization (taking into account Russia's accession to the WTO), the traditions inherent in the given society (taking into account the ethnicity), including practices of life, reproduced and institutionalized in the given community, a kind of "social order" and the set of natural complexes into which the society is inscribed (forms of nature use, ecological factors, etc.). The methodological scheme of studying the structures and the socio-economic practices used by the rural society we

are applying implies the following main components to be taken into account when analyzing the development of rural local communities:

- age-old traditions in the development of the peasant way of life in the Russian countryside that stand as a kind of opposition to the unfolding new socio-economic modernization processes;
- structures established in the Soviet period that possess a certain “systemic viability”;
- transitional structures that are being set up at the current stage of modernization (Shmakov, 2006: 108-109).

Let us highlight some problems in the development of the present-day rural local communities whose position has aggravated during the economic reforms of the 90’s.

1. First of all, we are talking about the impact on the entire socio-economic activity of the natural and climatic conditions of land use, the combination of economic and biological processes, the seasonality of agricultural work, which produces a great impact on labor intensity, labor inputs and productivity.

2. A centuries-old lagging in the evolution of agricultural areas and the entire social sphere of the countryside.

3. An important role is also played by the demographic factor. This is not only the progressing process of ageing of the rural population, but there is also an intensive migration of rural residents in search of a “better life”, which leads to a considerable reduction of the number of workers of the agro-industrial complex.

4. The destruction of the system of personnel training and retraining has caused the level of professionalism to fall.

5. Special attention should be paid to the social problems of the countryside. The system of rural health care and education has been collapsed, while the health status of the members of rural local communities is one of the main qualitative indicators of the performance of human capital. Significant (in the negative sense of the word) changes have taken place in the system of rural education, resulting in the poorer material and technical base of schools, the shortage of qualified teaching staff, etc., etc. – now it is in need of enormous attention and resources. The transition to market relations is accompanied by the liberalization of the economy. The government is renouncing its monopoly on agricultural activities, switching to economic methods of regulation (through monetary and fiscal systems). In the course of institutional transformations, the Russian Federation has undergone privatization and land reform, the forms of ownership have changed, the policy of supporting entrepreneurship is being pursued, the legal framework for the market economy is being developed, the markets for labor and capital are being set up, and etc.

The issues of institutional change in the agricultural economy of Russia receive much attention in the literature. The issues of the public agricultural policy are addressed by economists, sociologists and philosophers (A.G. Aganbegyan, I.G. Ushachev, A.I. Altukhov, A.V. Petrikov, T. Shanin and other). And, as A.G. Aganbegyan and B.N. Porfiryev rightly put it, speaking on the issue of supplying Russia with food, "... in any case, the agriculture and the food industry – the entire Russian agro-industrial complex – are in need of serious measures of additional support in order to implement accelerated and "reasonable" import substitution" (Aganbegyan, Porfiryev, 2014: 34). The agro-industrial complex of Russia is comprised of enterprises of different forms of ownership. The economic entities and the villagers have interests and needs that often do not coincide. This requires substantiating new approaches to studying the variety of socio-economic development of rural areas and the rural society (P.P. Velikiy, Z.I. Kalugina, T.G. Nefedova, A.N. Solomakhin, and other). It should be noted that at the initial stage of modernization, on the verge between small commodity and large-scale capitalist entities, there were former "Soviet" and collective farms (sovkhozes and kolkhozes) reorganized into large entities like cooperatives, joint-stock companies, limited liability companies and etc. Their operation did not differ much from that of a regular peasant farm, but their financial, technical and technological resources were much more substantial (N.D. Kondratyev, A.N. Lubkov, Y.V. Serova). The rural population's behavioral strategy was "rather to survive than develop". As the attributes of patriarchal economy are taking shape, most of the social relations are becoming increasingly archaic. It can well be assumed that the archaic ways of leading a socio-economic life have a unique ability to survive, since most likely they were not destroyed by the socio-economic structures of the Soviet period, but were suppressed and hidden. In the time of the new socio-economic transformation they had to be institutionalized (V.V. Patziorkovsky, L.V. Korel, V.S. Shmakov, O.V. Nechiporenko, O.P. Fadeyeva).

Interest in the theory of human capital only emerged in Russia in the end of the 20th century. There are a number of studies describing the essence, structure, features and forms of human capital (Dyatlov, 1999; Dobrynin; Dyatlov, 1999; Genkin, 1999; Bychenko, 2001; Pliskevich, 2012) and developing the theoretical and practical provisions on the role of human capital in the socio-economic process.

Analyzing the issue of institutional development of rural areas and the agro-industrial complex as a whole, we need to identify the main factors of this process. Firstly, we need to identify the nature and degree of the public

agricultural policy influence regarding the development of the agro-industrial complex, as well as the degree of support and impact of the regional institutional environment, its formal and informal institutions. Secondly, in the process of modernizing the agro-industrial complex, a multiform economy is being set up requiring intensive development of the production base and technology. Thirdly, when studying the creation of a multiform agricultural economy, it is important to get to know if there are human resources available. These, as a rule, are professionals who are able to work under the conditions of a transitional economy. Other factors that are paid attention to in the government program for development of the agro-industrial complex can also be cited, but, to our opinion, the dominants we have highlighted are the most important today (Shmakov, 2015).

Studying the evolution of the agricultural policy of the Russian Federation in the post-perestroika period, several its stages can be distinguished. This periodization can be based on analyzing the processes of privatization, the goals and tasks of the public agricultural policy and the results of reforms in the agricultural sphere in different years of the post-perestroika period.

The first stage (1990's – early 2000's) can be characterized as stabilizing. The purpose of the agricultural policy in this period was to try to halt the decline in agricultural production. The privatization of the property of collective and state farms, conducted in the late 1990's, destroyed the existing balance in the development of the countryside. The production base shrank sharply. The infrastructure of the countryside (including schools, hospitals, kindergartens, etc.) actually lost its owner (a collective or a state farm).

The second stage (early 2000's – mid 2000's) is considered a period of recovery. The agricultural policy of this period was aimed at bringing the amount of agricultural production back to the level of the late 1980's. It was envisaged that this stage would last the first decade.

The third stage (mid 2000's – present) is a strategic one. It is anticipated that the Russian agriculture will match the level of the most developed agricultural countries and consolidate its positions in the global distribution of agricultural production, and the range of agricultural products will expand.

Since 1990, in the agro-industrial complex of Russia, there take place significant, almost revolutionary, processes primarily associated with the land reform and changes in the forms of ownership. There emerges a new agricultural system, the basis of which are privatized collective and state farms (called

“krupkhozės” in the literature), independent farms and personal subsidiary farms. At the beginning of the post-perestroika period, the public agricultural policy led to a rapid collapse of collective and state farms, which caused considerable damage to the Russian agricultural sector. Numerous laws and by-laws were adopted, often contradictory to each other, which made the situation with the countryside even more aggravated. As the role of the government has been reduced, the amount of the government funding has dropped sharply as well. Policies of non-interference in the pricing, the resulting price disparity and many other disastrous factors have brought the agro-industrial complex as a whole out of control. Furthermore, the reforms of the early 1990’s – mid 2000’s have gradually led to a rupture of the system of economic and social interactions established in the pre-perestroika period [Nechiporenko, 2010]. Probably, the only positive outcome of the government influence on the evolution of the countryside was the emergence of the multiform economy. Several important laws on the development of the countryside have been adopted in that period, including the Law of the RSFSR of December 21, 1990 and June 26, 1991 “On the Social Development of the Countryside” (No. 438-1, amended by the Law of RF of 28.04.93 No. 4888-1) and the Law “On the Priority Provision of the Agro-industrial Complex with Material and Technical Resources” (No. 1490-1, amended by the Law of RF of 24.06.93 No. 3119-1). Also adopted was the Program “Revival of the Russian Countryside”, and other decisions on agricultural development were made. However, they never have been implemented in full. During this period, the agro-industrial complex acquires a fundamentally new production structure featured by a sharp reduction in the public sector, a noticeable growth of the share of personal subsidiary farms and the emergence of independent farms. Many large enterprises are in a state of crisis and decline, the number of available jobs is decreasing, while unemployment and migration of the population are on the rise. The transition of personal subsidiary farms to primitive technologies causes the productivity to fall. A social consequence of all the transformations in the agricultural sector is the sharp impoverishment of the rural population and the degradation of the rural social sphere. Ongoing is the process of returning to patriarchal relations. Russia was really at a risk of losing its food security.

Since the early 2000’s the public agricultural policy is beginning to change. Its goals and tasks in support of the agro-industrial complex are set out in two major programs: “The Strategy of Russia’s Socio-Economic Development for 2001-2010” and “The Main Areas of the Agro-food Policy of the Government of the Russian Federation for 2001-2010”. These documents provide for the regulation of the markets for food, land and resources. Although price disparity was acknowledged the main cause of the financial and economic

crisis in the agricultural sector, no any particular measures were taken to eliminate it. The Federal Targeted Government Program “Social Development of the Countryside until 2010”, adopted in 2003, sets out two main, one might say, urgent tasks: the development of the social sphere and the improvement of the engineering infrastructure of rural municipalities. The National Project “Development of the Agro-industrial Complex”, approved in 2005, highlights three areas of social development of the countryside and modernization of the agriculture, namely the accelerated development of animal farming, the promotion of small economic entities and the provision of housing for young people in the countryside. Approximately from the middle of the 2000’s the agro-industrial complex of Russia is beginning to come out of the protracted economic and financial crisis. It is owing to the growing attention of the government to the agriculture and rural development in general, that qualitative institutional and socio-structural changes are beginning to take place in the agricultural sector of Russia. The socio-economic structure of the agro-industrial complex is getting augmented by a new innovative type of entity represented by agricultural holdings. Reforms in the economy lead to a change in the socio-economic behavior of the rural residents, manifested, first of all, in reducing the socio-economic potential of subsidiary farms and the formation of local centers of agricultural unemployment [Shmakov, 2014].

A certain shift in the development of the Russian agricultural policy, which marked the beginning of the third stage of the agrarian reform, occurred with the adoption of the Federal Law of December 29, 2006 No. 264-FZ “On the Development of Agriculture”. For the first time the Law set out the main goals, tasks, principles and methods of implementing the public agricultural policy. The Government Program for the Development of the Agriculture and Regulation of the Markets for Agricultural Products, Raw Materials and Food for 2008-2012 (Decree of the Government of the Russian Federation No. 446 of 14.07.2007) determined the main priorities for the development of the countryside, which were later substantiated in detail in the long-term Government Program for the Development of the Agriculture and Regulation of the Markets of Agricultural Products, Raw Materials and Food for 2013-2020. The Decree of the Government of the Russian Federation of 14.07.2012 No. 717 (as amended on 19.12.2014) provided for the agricultural sector to be financed in the amount of 2126219899.6 thousand rubles.² The main long-term goals of the national agro-food policy were formulated to include ensuring of the food independence of Russia, increasing the competitiveness of the Russian agricul-

2 Decree of the Government of the Russian Federation of 14.07.2012 No. 717 (as amended on 19.12.2014) “On the Government Program for the Development of the Agriculture and Regulation of the Markets for Agricultural Products, Raw Materials and Food for 2013-2020”. GARANT system: <http://base.garant.ru/70210644/#ixzz3IDNzcMcx>

tural products in the domestic and external markets, sustainable development of rural areas and improvement of the standard of living and quality of life of the rural population. It is worth special mentioning that the decisions aiming at developing the entire agro-industrial complex were made in very different fields: law, finance (including compensations), taxation policy, development of the material and technical base, scientific and technical support, development of the infrastructure and staffing policy among other. The public agricultural policy pursued has made a great contribution to making the Russian agro-industrial complex multiform. Currently dominating in the agro-industrial complex of Russia are the following four forms of ownership: state, corporate, cooperative and personal (personal subsidiary farms). Several basic conditions affecting the establishment of multiformity in the Russian agro-industrial complex can be distinguished.

1. It is the public agricultural policy that produced crucial effects on the setting up of the multiform economy in the post-perestroika period. The formerly existing large state-owned and cooperative entities (collective and state farms) are reformed. Large farms, independent farms and personal subsidiary farms are evolving to become the principal forms of farming.

2. The emerging rural entrepreneurial community faces plenty of legal, economic, organizational and other problems in its activity. In the countryside, the public agricultural policy is now implemented by the local self-government bodies that to this or that extent affect the setting up of the various forms.

3. In the course of privatization and “distribution” of its fixed assets in the post-perestroika period, the agricultural sector suffered considerable damage, its financial standing turned difficult, the prices of agricultural products were on the steady decline, and many agricultural producers had to compete with the imports and would usually lose the competition. The agro-industrial complex was in need of not only new machinery, but also new technologies and methods of production that could entail changes in the ways of farming, new financial instruments, investment programs, wholesale markets for agricultural products and manufactured means of production, and many other.

4. The staffing policy was not just neglected, but it was of no interest to anyone at all. Sharp social stratification and unemployment are much exacerbated by alcohol abuse. Skilled workers and young people, who are the basis for the development of rural local communities and the resource of setting up a multiform economy, tend to leave the countryside.

The processes of reforming the agro-industrial complex have affected one of the essential components of its sustainable development, namely the rural human capital. To better understand the category of “human capital”, let us highlight its main functional features. They differ in terms of 1) possessing

by the individual some certain production abilities and the knowledge, skills, motivation and energy it takes to produce goods or services that can be used by himself or offered to the market for a certain period of time; 2) investment opportunities, since human capital is accumulated through investing in the individual (education, health care, vocational training, retraining, etc.). As a result of reforms, the agro-industrial complex of Russia has to encounter a multifaceted problem with labor resources, which is not just limited to rural employment, training and reproduction of skilled workers and their remaining with the agricultural sector. The situation with rural human capital depends on the level and quality of performance of the social institutions of economy, education, health care, family and culture. Today, rural human capital is much affected by the authorities and business. It should be noted that, theoretically, the human capital of the workers of the agro-industrial complex is their health status and the accumulated knowledge, skills, experiences and abilities they use in their labor activity, i.e. all that which benefits to the rural workers, their families, the agro-industrial complex and the entire society. Our findings suggest that the human capital of the agro-industrial complex of present-day Russia is of a low quality, is insufficient and poorly reproduced, as the social institutions that build up human capital (family, education, health care and culture) and the countryside as a whole are in a protracted systemic crisis. If the situation remains as it is, the genetic pool and human capital in rural settlements will irreversibly degrade. This, in turn, is most likely to prevent the countryside from performing all of its social functions. Although the countryside continues to fulfill its mission in the society, supplying it, as far as possible, with agricultural products by using the social potential it has, its capabilities are not unlimited. Improving the quality and efficiency of the human capital of agricultural workers and enterprises takes implementing incentive-oriented investment and social policies.

Eventually, it can be noted that the socio-economic transformations of rural local communities were institutionally based on the destruction of the system of socio-economic and social relations that had been established in the period of “socialism”. The liberalization, the expansion of social freedoms, the introduction of market relations and the emergence of new forms of ownership have caused the entire way of life of the rural local community and the entire system of socio-economic life to change. These processes resulted in the setting up of a multiform agricultural economy, the development of the private sector, the increase in labor productivity and the growth of the gross product, as well as in the emergence of a broad market for agricultural products. Analyzing of the current public agricultural policy, the evolution of multiformity in the economy and the creation of human capital allows identify certain positive trends in

the anagenesis of rural local communities in the Russian agricultural complex. The most significant manifestations of this process are the modification of the organizational and production structure of agricultural production, the change in socio-economic practices of the population that ensures the adaptation of the rural society to the reforms, the use of compensatory mechanisms, and the adjustment of the socio-economic situation as a whole.

References

Aganbegyan A.G., Porfiryev B.N. (2014) Substitution of Food Imports and Development of the “Green” Agricultural Economy as Strategic Responses to Anti-Russian Sectoral Sanctions // *The Agricultural Sector of Russia in the Conditions of International Sanctions*. Moscow. P. 26–56.

Bychenko Y.G. (2001) A Most Important Indicator of Human Capital // *Human Resources*. No. 3. P. 23–27.

Genkin B.M. (1999) *Economics and Sociology of Labor*. Tutorial for High Schools. 2nd ed. Moscow.

Dobrynin A.I., Dyatlov S.A. (1999) *Human Capital in a Transitive Economy: Formation, Assessment, Efficiency of Use*. St.-Petersburg.

Dyatlov S.A. (1996) *The Theory of Human Capital: Tutorial*. St.-Petersburg.

Nechiporenko O.V. (2010) *Rural Communities of Changing Russia: Innovations and Traditions*. Novosibirsk.

Petrikov A.V. (2005) Sustainable Development of Agriculture and Rural Areas: Directions and Problems // *Sustainable Development of Agriculture and Rural Areas: Foreign Experience and Problems of Russia*. Moscow. P. 228–243.

Pliskevich N.M. (2011) *Human Capital in Transforming Russia*. Moscow.

Shmakov V.S. (2006) Processes of Social Modernization in the Post-Soviet Space: Research Methodology // *Northern Region: Science, Education, Culture*. No. 1. P. 107–111.

Shmakov V.S. (2014) The Rural Society of Russia: Dynamics of Development // *Humanitarian Sciences in Siberia*. No. 4. P. 94–98.

Shmakov V.S. (2015) Factors of Sustainable Rural Development: a Multifunctional Economy // *Bulletin of the Novosibirsk State University. Series: Philosophy*. Vol. 13, No. 2. P. 77–82.

Vladimir Sergeevich Shmakov

Доктор филозофских наука, професор

Институт за филозофију и право сибирског одељења

Руске академије наука, Русија

ИНСТИТУЦИОНАЛНА ТРАНСФОРМАЦИЈА РУРАЛНИХ ЛОКАЛНИХ ЗАЈЕДНИЦА РУСКЕ ФЕДЕРАЦИЈЕ У 20. И 21. ВИЈЕКУ

Резиме: У раду је приказана анализа институционалне трансформације руралних локалних заједница Руске Федерације. Разликују се три фазе институционалне промјене у друштвено-економском развоју села. Проучавање динамике развоја пољопривредних региона показује да је утицај социјалних и иновативних процеса на развој руралних локалних заједница у порасту. Институционална основа друштвено-економских трансформација руског села била је разарање система друштвених односа, формирање мултиформне економије, растућа улога јавне пољопривредне политике и формирање људског капитала на селу. Ови процеси резултирали су повећањем продуктивности рада и бруто производа и допринијели су развоју тржишта пољопривредних производа. Либерализација, увођење тржишних односа и појава нових облика власништва довели су до промјене начина живота руралног становништва.

Кључне ријечи: институционална трансформација, руралне локалне заједнице, социјални ризици

Бојан Ј. Ђорлука¹

Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале
Босна и Херцеговина

Оригиналан научни рад
UDK: 316.7(497.6РС)

МЈЕСТО И ЗНАЧАЈ КУЛТУРЕ КОД ПАРЛАМЕНТАРНИХ ПАРТИЈА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

Резиме: *Култура представља остваривање човјека као генеричког бића, имплицира хуманизам и представља процес његовог остваривања. Култура може бити врло значајна компонента друштвених кретања, а политичких посебно. Појам културе је довољно комплексан и вишезначан да га је тешко и немогуће свести искључиво на појединачне појаве, процесе или актере богате културне стварности. Његов значај сагледан је у чињеници да сваки друштвени чин, процес, акција или интеракција, сваки производ људског дјелања, духовног обликовања или институционалног устројства јесте садржај, услов и посљедица културе као есенцијалног друштвеног феномена. Основна интенција рада јесте да се расвјетли положај културе код парламентарних партија Републике Српске.*

Кључне ријечи: *култура, културна политика, политичке партије, Република Српска, друштво*

УВОД

Култура у ужем смислу подразумијева начин живота једног друштва или уже друштвене групе, садржај интеракција у којима њени чланови остварују своје основе егзистенцијалне потребе, као што су: комуникација, начин исхране, облачење, становање, религија, забава, умјетност, моћ и власт. У ширем смислу, означава све што је човјек створио - језик, предмете, знања, вриједности, вјеровања, умјетност, обичаје, државу,

1 bojancorluka@yahoo.com

привреду, технику (Аврамовић, 2006:11). Садржаје културе представљају процеси и творевине, материјални предмети - људски артефакти, оруђе, оружје, машине, читав комплекс средстава одређене заједнице, потрошна добра и дјела симболичког садржаја (умјетничка дјела).

Културни антрополози Флоренс Клакхон (Florens Kluckhohn) и Фред Стротек (Fred Strotebeck) вјерују да антропологија традиционално даје доста статичну и поједностављену слику различитих култура. Они предлажу истраживања унутар култура којима би се постигло разумијевање културних промјена и комплексности. Култура не само што се преноси, она се и ствара. Она није само питање историје и односа према прошлости, већ има одређене функције и виталан однос према садашњости. Култура се не ограничава само на то да умјетничка и историјска дјела учини доступним свима, већ је она истовремено и стицање знања и захтјева одређеним начином живота, потреба за комуникацијом. У култури која је замишљена као „бојиште“, битка представља контрадикторне економске, политичке, културне интересе зарађених страна. Култура има и онтолошки карактер, чиме одређује суштину учесницима и дјелу, средствима и циљевима; и означавајући аспект, јер учесницима и дјелу, средствима и циљевима, даје значај и легитимитет (Lečner, Boli, 2006:61).

Према мишљењу Бранка Прњата, културна политика подразумијева конфронтацију реалитета и могућности, што значи да је она окренута ка могућем, ка таквој културној ситуацији у којој ће бити могуће задовољити постојеће потребе, али и пробудити нове потребе, навике и интересовања (Прњат, 1986:3). То кретање ка могућем засновано је на могућим сценаријима развоја и визији коју свака културна политика треба да садржи да би обезбједила континуитет културног развоја и дугорочну димензију својих активности. Једну од свеобухватних дефиниција културне политике дала је Весна Ђукић, под којом подразумијева: „јавну практичну политику државних органа управе и тијела на које држава преноси одређене управљачке надлежности у области културе. Она представља скуп управљачких мјера и активности којима носиоци јавне практичне политике, на основу политичког, правног и финансијског ауторитета добијеног на демократским изборима, управљају културним животом и културним развојем на одређеној територији” (Ђукић, 2012:63). У складу са овим, управљање подразумијева капацитет и ауторитет за одлучивање и доношење кључних одлука на основу којих се на територији

државе, или њеног дијела, спроводе практичне мјере, активности и акције потребне да се идејни концепт имплементира у пракси и оствари жељени стратешки циљ.

Прелазак културних акција из области приватне иницијативе у надлежност државе праћено је сљедећим етапама: преношење културних акција са приватних мецена на јавне власти; окретање културне акције према све ширим слојевима публике; обезбјеђивање права на образовање свих као и права на перманентно образовање; конституисање сфере слободног времена, спорта, туризма и организације акција за омладину; развој средстава информисања и дифузије: биоскопа, радија, телевизије. У данашње вријеме, свака држава има надлежности над одговарајућим јавним културним службама.

Према схватању Ненада Кеџмановића, о политици се може говорити у више значења, а најистакнутија су: политика као вођење државних послова; политика као сукоб и борба интереса, политика као моћ; политика као вјештина владавине; политика као усаглашавање и компромис, политика као економска експлоатација и политика као рационалан избор (Кеџмановић, 2010:90). Једно од најзначајнијих питања културне политике је идентификација субјеката одлучивања. Ко одлучује о културном развоју? Постоје два нивоа одлучивања у култури: 1) одлучивање на релацији држава - култура, 2) одлучивање у културним установама (дјелокруг и садржај). Први ниво одлучивања најчешће припада културној личности која припада политичкој партији, други је ствар културног менаџера (Аврамовић, 2008:85). Схваћене на идеалнотипски начин, одлуке у култури могу се класификовати на три начина. Правно-бирокуратско одлучивање у коме свака одлука тражи ослонац у правној норми. Овај тип одлучивања настоји да сваки стварни проблем претвори у проблем управно-правног поступања и мишљења. Демократско одлучивање засновано је на унапред познатој процедури. Овај тип одлучивања о култури треба да минимализује удео ирационалних чинилаца - страсти, воље, жеље, појединачних интереса. Децизионизам у култури. У овом систему одлучивања наглашену улогу има личност која доноси одлуке будући да правна норма не може да покрије сложену стварност.

Када посматрамо Републику Српску, због ратних дешавања још су видљиве посљедице и тешко се може очекивати бржи развој културе.

Република Српска нема могућност за изградњу политичких партија које би биле кадровски снажне, демократски устројене и морално чврсте да се супроставе свим незаконитостима, организованом криминалу и корупцији (Вејновић, 2003:7). Република Српска је основана 1992. године као парадржава почетком рата у БиХ. Устав који је усвојен исте године био је 1995. усклађен са уставом БиХ. Републиком Српском управља предсједник Републике, којег бирају грађани на период од пет година. Извршну власт врши влада коју на четири године бира једнодомна Народна скупштина већином заступничких гласова. Законодавну власт у Републици Српској врши Народна скупштина и Вијеће народа. Савјетодавно тијело уставних институција Републике Српске јесте Сенат. Највиши суд у РС јесте Врховни суд који осигурава јединствену примјену закона у Републици.

Управно-територијално Република Српска подјељена је на општине, односно на пет регија: 1) Бања Лука, 2) Добој, 3) Бијељина, 4) Сарајевско-романијска регија, 5) Требиње.

Власт у Републици Српској има три нивоа: 1) општина, 2) Република Српска и 3) Босна и Херцеговина.

АНАЛИЗА ПРОГРАМА И СТАТУТА ПАРЛАМЕНТАРНЕ ПАРТИЈА У РЕПУБЛИЦИ СРПскоЈ СА НАГЛАСКОМ НА КУЛТУРНУ ПОЛИТИКУ

Политичке партије у Републици Српској представљају веома важан стуб државе. Полазећи од теоријских извора у одређивању појма политичке партије, можемо поћи од сљедећих елемената:

- Политичка партија је трајно организована парцијална друштвена група, односно политичка организација;

- Дио је једне или више класа и социјалних слојева, али једна класа или један слој може имати више политичких партија;

- Обухвата људе које имају сличне политичке и економске интересе исказане у заједничкој политичкој идеологији и у програму политичке партије;

- Политичка партија има своје циљеве који су усмјерени на освајање и задржавање власти;

- Основни циљ политичких партија је потпуно преузимање или дјелимично вршење државне власти (Куљић, 2002:172).

Њихова улога је вишеструка, а огледа се у представљању; стварању елита и регрутовању; у одређивању циљева; у артикулацији и агрегацији интереса; у социјализацији и мобилизацији и у организовању власти. Представљање је однос на основу којег се појединац или група представља или дјелује у име веће групе људи. За сваку партију веома важан елемент је регрутовање нових чланова у своје редове. Послије регрутовања слиједи обучавање, стицање вјештина, знања и искуства којим ће члановима партије помоћи да побједи на изборима. Одређивање циљева је једна од примарних функција. Свака партија претендује да освоји власт па с тиме и формулише своје основне циљеве и дјеловање како у предизборној кампањи, тако и освајањем власти. Ово се огледа кроз програме владе (на скупштинама, конвенцијама, у декларацијама о изборним циљевима). Послије одређивања циљева, слиједи фаза у којој партије помажу у представљању и обједињавању различитих интереса у друштву. Сходно овоме, многи појединци и групе настоје да заступају или бране своје различите интересе. Пошто све интересе није могуће остварити, ствара се јединствена цјелина која успоставља равнотежу између њих. Остварење различитих интереса, унутрашња расправа, вођење кампање и изборно надметање су важни агенси за политичко образовање и социјализацију појединаца и група. Након свих ових улога, слиједи фаза организовања власти. Власт се организује на основу изборних резултата, гдје партија или партије које имају већину гласова у скупштини формирају владу (Hejvud, 2004:470-478).

Посматрајући политичке партије, можемо закључити да постоје различите подјеле као нпр. на кадровске и масовне, репрезентативне и интегративне, уставне и револуционарне, љевичарске и десничарске; интересне и идеолошке, итд. За тему нашег рада, најзначајнија је подјела на кадровске и масовне које ћемо укратко и објаснити. Основна карактеристика кадровских партија је инсистирање на квалитету, занемарујући квантитет. Њихова бројност није велика, али зато у своје редове укључују угледне грађане који посједују богатство, моћ и углед. Масовне партије настају као резултат ширења демократије у друштву и масовнијег учешћа народа у политичком животу. Заснована је на строгој хијерархијској љествици на којој се издваја једна група која одлучује о најважнијим питањима.

Свака политичка партија према Куљићу, састављена је од сљедећих елемената: чланства; руководства; стучног апарата, финансија и осталих партијских организација. Базу сваке политичке партије чини чланство и можемо га подијелити на регуларне чланове партије које извршавају све

обавезе и симпатизере чија се приврженост јавља с времене на вријеме. Руководећи дио политичке партије посједује могућност иницијативе и монопол над информацијама, те утиче на доношење одлука. Стручни апарат и финансијски сегмент, поред прибављања финансијских средстава, организује изборе, пропаганду, издавачку дјелатност, информисање чланства, а све у циљу несметаног функционисања. Остале партијске организације (разне врсте социјалних служби, редакције) служе за комплетирање цјелокупног функционисања (Куљић, 2002:173-174).

Најважнији документи за функционисање једне политичке партије јесу програм и статут. Програм политичке партије садржи идеологију, циљеве, начине и средства њихове реализације и остваривања интереса. Статут је писани документ који регулише права и обавезе чланова политичке партије.

С обзиром на велику улогу које имају политичке партије у функционисању политичког система Републике Српске, али и у друштвеној свакодневици уопште, анализираћемо програм и статут три парламентарне политичке партије на власти у Републици Српској, а све с циљем добијања резултата које се односе на културну политику. Анализиране партије су: Савез независних социјалдемократа (СНСД), Демократски народни савез (ДНС), Социјалистичка партија (СП).

Савез независних социјалдемократа (СНСД)

Савез независних социјалдемократа (СНСД), је доминантна политичка партија у Републици Српској, партија на власти. У Програму² се представља као „политичка партија слободних људи и духа, странка мира, промјена и економског напретка, странка социјалне интеграције, једнакости и правде, странка европске социјалдемократије и хуманих демократских промјена“. У члану 3. и 4. Статута³ СНСД-а, ова партија дефинише себе као независну и демократску политичку организацију, отворену за све грађане које прихватају њезин Статут и Програм без обзира на пол, расу, језик, вјероисповјест, политичко и друго мишљење.

Када је ријеч о односу СНСД-а према културној политици, у политичком Програму стоје сљедеће одреднице:

2 SNSD (2004). Politicki program. <<http://www.snsd.org/images/dokumenti/politickiProgram.pdf>>

3 SNSD (2004). Statut. <<http://www.snsd.org/images/dokumenti/statut-snsd.pdf>>

У члану 26. политичког Програма, стоји да ће се обезбиједити да култура, образовање и наука добију улогу фундаментално значајних дјелатности, оних дисциплина које обезбјеђују позитиван преображај друштва и које су гаранција извјесније, хуманије и просперитетније будућности. Наглашавају да ће се изборити да се ефикасним институционалним рјешењима онемогући да ове дјелатности, у периоду преласка из једног друштвеног и привредног модела у други, дођу у неповољан и стагнирајући положај.

У члану 27. политичког Програма, стоји да култура, спорт и физичке активности примјерене старосном добу, су основ за дужи, здравији и садржајнији људски вијек, па требају бити посебно организовани и економски подстицани.

У члану 28. политичког Програма, наводи се да се партија залаже да ће у пракси ефикасно афирмисати еколошку димензију привредног и свеукупног живота. Да ће допринијети свим видовима развијања еколошке културе, од законских норми и унапређивања еколошке свијести, до укључивања у планетарни модел еколошких напора и програма. Да ће се залагати за уравнотежен, еколошки прихватљив друштвени развој, уз рационално трошење природних ресурса. И да је њихов циљ еколошки здрава демократска заједница.

Демократски народни савез (ДНС)

Демократски народни савез (ДНС), статутарно дефинише себе као добровољну, самосталну независну политичку организацију која се „по закону основаним средствима бори за парламентарну демократију, владавину права и слобода свих грађана Републике Српске и Босне и Херцеговине“ (чл. 1. Статута). У члану 2. Статута⁴ наведени су циљеви ове партије међу којима су: „изградња стабилне, правне, демократске и просперитетне Републике Српске и Босне и Херцеговине“ и „очување интереса народа, поштовање основних начела парламентарне демократије, поштовање људског достојанства, слободе и једнакости грађана, ефикаснија и одговорнија државна управа и независно правосуђе, социјална сигурност грађана (чл- 4.).

Посебну пажњу заслужује анализа поглавља о образовању, науци

4 ДНС (2013). Статут. <<http://www.dnsrs.org/program.aspx?programCode=2&%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%83%D1%82>>

и култури. У том дијелу Програма⁵ сасвим се јасно истиче да ова партија прихвата и брани чињеницу и начело „да српска култура, књижевност и језик јесу недјељиви“ и да обухватају сав српски народ, те да је поводом тога све што је створио српски народ подједнако српско и да нико нема право да отуђује дијелове српског духовног простора, тј. да оно што припада том простору сматра несрпским.

У истом се дијелу наводи да „сва књижевност писана српским језиком јест књижевност српског језика“ и да се „језичко законоправило српског народа састоји у чињеници лингвистичког сазнања да је српски књижевни језик раслојен“, а то дословно значи да је у питању „један лингвистички, а три политичка језика“. Уз то, у тексту се наглашава да „српски књижевни језик има два писма: ћирилицу и латиницу“, да је ћирилица вертикала „српског духовног, културног и историјског идентитета“ и да је она, заправо, оно „право српско национално писмо“, док је „с њом латиница равноправна само упередно“.

Веома је важно нагласити и сљедећа опредјељења партије која се наводи у њезином Програму: „културна цјелина српског народа не смије угрожавати културну цјелину других народа, а посебно не смије угрожавати културу конститутивних народа у Републици Српској и Босни и Херцеговини“, јер „српска култура у потпуности уважава права мањина“. У складу с овим, наводи се да је српска дијаспора у духовном смислу „неодвојиви дио српског народног тијела“, па је слиједом тога „национално питање, уједно питање националне културе“.

Социјалистичка партија (СП)

Социјалистичка партија (СП), се залаже за поштовање и уважавање права и слобода свих грађана независно од њиховог погледа на свијет, политичког увјерења, вјерске и националне припадности, једнакост, економска и социјална правда за све грађане (чл. 9. Статута)⁶. Такође, односи у партији „засновани су на начелима демократије, слободи политичке иницијативе чланова, равноправности и међусобном уважавању, сталном и отвореном дијалогу, толеранцији, тајном гласању, одговорности свих руководства, чланству и поштовању и извршавању демократских усвојених одлука“ (чл. 23.).

5 ДНС (2013). Програм. <http://www.dnsrs.org/sr_lat/o-nama/program-dns.html>

6 СП (2009). Статут. <http://www.socijalisti.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=15&Itemid=20>

Оријентишући се на културну политику, програмски циљеви⁷ партије су „залагање за адекватнији образовни школски систем, ради очувања националних духовних и школских вриједности, посебно ради стварања кадрова са знањем и свијешћу који ће бити потребни као носиоци будућег бољег развоја“.

ПРЕДИЗБОРНА ОБЕЋАЊА ПОЛИТИЧКИХ ПАРТИЈА НА ОПШТИНСКИМ ИЗБОРИМА 2006. ГОДИНЕ

Након компаративне анализе Статута и Програма три парламентарне партије на власти у Републици Српској, фокусираћемо се на анализу садржаја и испуњавање обећања која су функционери владајуће партије (СНСД) износили на јавним скуповима који су се одржавали у 5 општина источног дијела Републике Српске: Соколац, Хан Пјесак, Милићи, Рогатица, Братунац.

Странка Независних Социјалдемократа је у протеклих 8 година доминантна политичка партија на простору Републике Српске. Од 2006. године представљају већину у Народној Скупштини Републике Српске, као законодавном органу, и имали су мјесто Премијера као и већину министарских мјеста у све три владе у наведеном периоду. У анализи ћемо се задржати на обећањима која су дата у предизборној кампањи за Општинске изборе 2006. године због тога што је завршен четворогодишњи изборни циклус и могуће је поуздано утврдити да ли су обећања испуњена или не.

Полазимо са претпоставком да и поред тога што у програму партије културна политика заузима значајно мјесто, у пракси не само да се не проводи него јој се не придаје значај чак ни у предизборним обећањима. Анализом су обухваћена обећања дата на предизборним скуповима у општинама:

- Соколац – 19.09.2006. године
- Хан Пијесак – 20.09.2006. године
- Милићи – 20.09.2006. године
- Рогатица – 20.09.2006. године
- Братунац – 21.09.2006. године

У тренутку давања обећања у већини наведених општина културна

7 СП (2009). Пporрам. <http://www.socijalisti.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=16&Itemid=21>

дешавања су била на минималном нивоу, у ријетким културним институцијама. У анализираним општинама постоје библиотеке и културни центри који посједују биоскопске сале, али су филмске пројекције веома ријетке и одржавају се углавном празницима, мање од пет пута годишње. Позориште не постоји ни у једној од општина, док сталну музејску поставку има само општина Милићи, и то у оквиру приватне компаније Боксит. Стање културних институција и недостатак културних дешавања у наведеним општинама је остављало довољно простора за унапријеђења и самим тим за предизборна обећања.

Из стенограма предизборних скупова СНСД-а у предизборној кампањи за општинске изборе 2006. године (Љепојевић, 2006:169-219) смо издвојили сва обећања која су дата у анализираним општинама, и груписали их у двије групе, она која су испуњена и која нису испуњена у току изборног циклуса 2006-2010. година.

Обећања у општини Соколац

На централном предизборном скупу, одржаном у општини Соколац, Предсједник владајуће партије и Премијер Републике Српске је дао следећа обећања:

- Увођење реда у области шумарства, „Уредићемо ми Српске шуме. Неће отићи сједиште овдје из Сокоца“. – Испуњено

- Запошљавање, „Немогуће је да успијева толики бриј приватних пилана, а једна од највећих пилана овдје да пропада. То се може само намјерно урадити. Видјећемо шта се тамо дешава, доћи ћемо овдје да сједнемо да за пар мјесеци вратимо људе да раде. – Није испуњено

- Борба против насиља, „Неће више нико убити полицајца ни на Сокоцу, нити игдје у Републици Српској. Пронаћи ћемо их, пронаћићемо ми те убице“. – Није испуњено

У општини Соколац од три обећања, једно је испуњено (33,3%), док два нису испуњена (66,7%). Из домена културне политике није било обећања.

Обећања у општини Хан Пјесак

На централном предизборном скупу, одржаном у општини Хан Пјесак, Предсједник владајуће партије и Премијер Републике Српске је дао следећа обећања:

- Увођење реда у области шумарства, „Немогуће је да се овдје

развијају само приватне пилане и државни шумари, а државна пилана иде под стечај, то је немогуће. Морамо увести реда“. – Испуњено

- Борба против корупције, „Јуче смо чули да су једном шумару нашли 300 хиљада марака. Замислите колико су онда ови директори покрали, када један шумар има 300 хиљада марака“. – Није испуњено

- Прављење водовода, „Чули смо да немате ни редовно снабдјевање водом. Доћи ћемо у наредним мјесецима овдје, чим се створе услови да у наредној грађевинској сезони, а то је прољеће, одмах кренемо са питањем рјешавања водовода.“ – Није испуњено

У општини Хан Пјесак, од три обећања, једно је испуњено (33,3%), док два нису испуњена (66,7%). Из домена културне политике није било обећања.

Обећања у општини Милићи

На централном предизборном скупу, одржаном у општини Милићи, Предсједник владајуће партије и Премијер Републике Српске је дао следећа обећања:

- Прављење спортске дворане, „А сад управо завршавамо разговоре о томе како направити спортску дворану“. – Испуњено

- Завршетак Средњошколског-центра, „Управо доласком ове владе завршили смо конструкцију финансирања и то је нешто што је разријешено“. – Испуњено

- Враћање достојанства полицији, „Ми хоћемо да вратимо достојанство полицији, не може се дешавати да обични клошари ходају и да пљују по полицији, да је псују, да се полиција боји таквих типова“. – Није испуњено

У општини Милићи, од три обећања, два су испуњена (66,7%), док једно није испуњено (33,3%). Из домена културне политике није било обећања.

Обећања у општини Рогатица

На централном предизборном скупу, одржаном у општини Рогатица, Предсједник владајуће партије и Премијер Републике Српске је дао следећа обећања:

- Борба против корупције, „Људи су само гледали себе, своје настојање да обезбиједи само за себе, за једну малу групу људи, велики капитал. Људи су, раније користећи везе у власти, то добили на

шпекулативан начин и распродали оно што се може распродати. Ми вас увјеравамо да имамо снаге, довољно енергије и способности, знања да се супроставимо томе“. – Није испуњено

У општини Рогартица, ништа од обећаног није испуњено.

Обећања у општини Братунац

На централном предизборном скупу, одржаном у општини Братунац, Предсједник владајуће партије и Премијер Републике Српске је дао сљедећа обећања:

- Враћање достојанства полицији, „Морамо вратити достојанство овој полицији. Неки дан смо слушали како на Сокоцу полицији нема шта не раде, пљују, псују, ко ради то“. – Није испуњено

У општини Братунац, ништа од обећаног није испуњено.

Ради лакше прегледности, у сљедећој табели приказаћемо број обећања по општинама, број обећања из области културне политике, као и број испуњених обећања.

Табела 1. Преглед испуњених обећања по општинама

Општина	Број обећања	Број обећања из области културне политике	Број испуњених обећања
Соколац	3	0	1 (33,33%)
Хан Пијесак	3	0	1 (33,33%)
Милићи	3	0	2 (66,7%)
Рогартица	1	0	0 (0%)
Братунац	1	0	0 (0%)

Из анализе се може закључити да и поред тога што у програму владајуће партије културна политика заузима значајно мјесто, у пракси не само да се не проводи него јој се није придавао значај чак ни у предизборним обећањима. Већина обећања је била везана за запошњавање, борбу против корупције, побољшање образовног система и статуса полицијских службеника. Унапријеђење стања културних институција и културних дешавања није уопште била тема у предизборној кампањи.

МАНИПУЛАЦИЈА ПОЛИТИЧКИХ ПАРТИЈА

Посматрајући горе наведену проблематику, Политичке партије, како наглашавају у својим Програмима и Статутима, требају и у пракси да се позабаве циљевима културе, тј. да се културна димензија уведе и потврди на свим нивоима, како на локалном, тако и на националном. Приказана анализа је показала да партије у Програмима промовишу културну политику, али у пракси има мало мјеста за њену реализацију. Креатори културне политике треба да разним средствима усмјеравају културни живот у Републици Српској. Та средства могу бити разнолика: систем финансирања, законски и други прописи, идеолошка и политичка оријентација, награђивање, избор кадрова, стручна истраживања. О средствима може да се говори као о стимулативним (заштита, стипендије, награде, откуп) и сузбијајућим (порези, законске забране, моралне осуде).

У политичкој пракси Републике Српске културна политика нема значајнију улогу, при чему су држава и партије на пристојној удаљености од било којег озбиљнијег уплитања у покушаје њеног обликовања и дефинисања. Карактер и циљеви повремених државних интервенција се обављају у складу са интересима партија на власти, односно њиховим социјалним, политичким и стратешким приоритетима. Анализа културних програма и статута показала нам је да је у Републици Српској на снази модел резервисане интервенције (реагује се парцијално, од случаја до случаја, само у оним областима или срединама за које постоји политички интерес). Такође, према досадашњој пракси, политичке партије које спроводе профилисан програм културне политике буду успјешније на изборима од оних који то не раде. Нови поглед на културу који треба да носи елементе културне демократије споро се препознаје у пракси, иако у стратешким програмским документима већина партија развија програмске доктрине којима планира да се то учини.

Питање културне политике једног друштва не би смјело да буде посјед владајуће партије, него проблем којим треба да се бави држава са својим институцијама и јавностима, прихватајући приједлоге како политичких партија, тако и свих стваралачких и друштвених иницијатива. Јер само оваква културна политика је у функцији свих дијелова друштва и нуди шансу свим члановима да, поред тога што су потрошачи културних добара, постану и њихови ствараоци.

Уз све наведено, веома важно је напоменути да и медији, као важно

манипулативно средство утичу на свијест грађана у Републици Српској. Политичке партије настоје да уз помоћ медија пренесе нереалне слике грађанима, да промовишу дио урађеног посла, и тако настоје да придобију повјерење и буду изузети критика од стране грађана. Веома добро је познато, да медији врло често излазе изван предвиђених законских, професионалних и етичких стандарда унутар демократског медијског простора, при чему у своме извјештавању не слиједе темељна начела правичности, уравнотежености и непристраности. Такође, досадашња пракса показује да су предизборна представљања политичких субјеката и њихових представника у великој мјери обиљежени говором који није поткрепљен са реалним чињеницама. Нуде се уопштена обећања грађанима, док се рјешења конкретних проблема у области културне политике потпуно изостављају. У Републици Српској се могу препознати трендови који говоре о стварању „политичког спектакла“. Грађани не могу да се одупру манипулацијама политичких представника, због недовољног нивоа знања из области културе, као битног предуслова да се разумије и препозна манипулативни говор. Из овога можемо закључити да медији играју врло значајну улогу у информисању јавног мњења, понуђеним страначким програмима, стратегијама и кандидатима политичких субјеката на изборном тржишту.

Број културних институција (библиотеке, издавачи, позоришта, музеји, кинематографије), структура запослених у култури, просторни распоред културе, остварења културних програма и пројеката само су почетни кораци у конципирању културне политике. Избор приоритета у културној политици, посљедица је система одлучивања. Распон циљева креће се од чувања културне баштине, подстицања стваралаштва, развијање веза са међународним културним организацијама, итд.

ЗАКЉУЧАК

Да би се култура развијала, потребно је да постоје кључни актери културног развоја. Култура не може бити само у функцији политичких партија. Поред политичких партија које имају моћ да доносе одлуке, и према томе да утичу на промјене у културном систему, потребно је да се укључе професионалци, у које можемо убројати установе културе, истраживаче културне политике, менаџере у култури и културну администрацију, као и јавност. Сходно наведеном, политичке партије треба да дефинишу оквир за функционисање културног система; професионалци трабају да учествују у реализацији културне политике; док јавност треба да буде у улози корисника културне политике. Успјешна

сарадња ова три слоја доприноси развоју културне политике. Из свега наведеног можемо закључити, да би се превазишла све израженија дистанца између грађана и политичких партија, потребна је политичка комуникација. Она треба да утиче да се у први план стави демократско одлучивање у области културе. Такође, политичка комуникација ставља политичке партије као важне политичке субјекте пред бројне изазове. Главне замјерке на рад политичких партија у области културе можемо ставити на начин њиховог вођења. У оквиру наведеног, посебно треба нагласити да се политичке партије не баве реализацијом својих програма, већ углавном брину о личним интересима и циљевима. Промјена оваквог стања ни на који начин није једноставна, али је предуслов реформи у области културе.

Културна политика у Републици Српској треба да буде оријентисана ка стратешком остварењу конкретних дугорочних циљева, а не ка краткорочној активности или апологизацији апстрактне идеје (идеологије) или неког уопштеног и универзалног начела. Ти циљеви да би били легални и легитимни, треба да буду претходно дефинисани и усвојени у јавној, демократској и транспарентној процедури тако да сви заинтересовани учесници културног живота добију могућност да равноправно учествују у овом процесу. На тај начин се претпоставља да су циљеви прихватљиви за све учеснике културног система и да ће њихово остварење водити ка стварању оптималних услова за рјешавање сагледаних потреба и проблема.

Културну политику карактерише и то да она поред активности и свега што влада одлучи да ради, може да представља и одсуство активности засновано на доношењу одлуке да ли треба преузети посебну акцију кад се проблем појави, или не преузимати ако ће се он рјешити у оквиру постојеће политике и редовних или унапријед планираних активности које ће бити остварене у складу са циљем и одабраним стратегијама. Ово одсуство активности, међутим, могуће је примјенити само у случају да постоји дугорочна стратегија развоја којом се предвиђају одређене активности које ће бити предузете са циљем да се задовољи извјесна потреба или рјеша одређени проблем. Међутим, у случају да стратешки план не постоји, већа је вјероватноћа да се ради о имплицитној културној политици, која се од експлицитне, писане и документоване, разликује утолико што се заснива на тактичком и свакодневном оперативном одлучивању које није засновано на дугорочној визији и циљевима које треба остварити.

Политичке партије у Републици Српској су једино оријентисане на битку за самоодржањем на власти, и као такве култури не придају довољно пажње, иако за то постоји одлична клима: богато традиционално и социјално наслијеђе и мултикултурно окружење. Јавна власт се више брине да контролише културно дјелање од тога каквог је оно квалитета, због чега су дубоке реформе у култури заобиђене. У друштву са крхком културном инфраструктуром то је политички потпуно погрешно, јер се развија осјећај занемарености грађана, док се ријетке активности у културној сфери везују за личности које их промовишу. Стратегија персонализације на кратко даје ефекте, али у дужем периоду прети губљењем идентитета и моћи саме партије.

ЛИТЕРАТУРА

- Avramović, Z. (2006): *Kultura*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Аврамовић, З. (2008) „Културна политика у Србији - између концептуализације и праксе“, у *Културна политика у Србији*. НСПМ (8): 83-99.
- Vejnović, D. (2003): *Political culture, dialogue, tolerance and democracy in Bosnia and Herzegovina*. Banja Luka: Republic of Srpska Defendologist Association.
- ДНС (2013). Статут. Преузето са:
<http://www.dnsrs.org/program.aspx?programCode=2&%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%83%D1%82> Датум приступа: 18.9.2018.
- ДНС (2013). Програм. Преузето са:
http://www.dnsrs.org/sr_lat/o-nama/program-dns.html Датум приступа: 18.9.2018.
- Ђukić, V. (2012): *Država i kultura - studije savremene kulturne politike*. Beograd: Fakultet dramskih umjetnosti.
- Кесмановић, Н. (2010): *Politika, država i moć*. Beograd: Čigoja štampa.
- Куљић, Р. (2002): *Социологија*. Београд: М.В. Press.
- Lečner, F., Boli, Dž. (2006): *Kultura sveta*. Beograd: Clio.
- Љепојевић, М. (2006): *Говори Милорада Додика у кампањи 2006*. Бања Лука: Trioprint.
- Prnjat, B. (1986): *Kulturna politika i kulturni razvoj*. Beograd: Savremena administracija.
- Savez nezavisnih socijaldemokrata (2004). Statut. Preuzeto sa:
<http://www.snsd.org/images/dokumenti/statut-snsd.pdf> Datum pristupa: 19.9.2018.

- Savez nezavisnih socijaldemokrata (2004). Politički program. Preuzeto sa:

<http://www.snsd.org/images/dokumenti/politickiProgram.pdf> Datum pristupa: 19.9.2018.

- Социјалистичка партија (2009). Статут. Преузето са:

http://www.socijalisti.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=15&Itemid=20 Датум приступа: 20.9.2018.

- Социјалистичка партија (2009). Програм. Преузето са:

http://www.socijalisti.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=16&Itemid=21 Датум приступа: 20.9.2018.

- Hejvud, E. (2004): Politika. Beograd: Clio.

Bojan J. Ćorluka

University of East Sarajevo

Faculty of Philosophy Pale

Bosnia and Herzegovina

PLACE AND IMPORTANCE OF CULTURE IN PARLIAMENTARY PARTIES OF THE REPUBLIC OF SRPSKA

Abstract: *Culture represents the realization of man as a generic being, implies humanism and represents the process of its realization. Culture can be a very important component of social movements, and especially the political ones. The notion of culture its self is sufficiently complex and multifaceted that it is difficult and impossible to pin down on only individual phenomena, processes or participators of rich cultural reality. Its significance is reflected in the fact that every social act, process, action or interaction, every product of human desires, spiritual forming or institutional structure is the content, condition and consequence of culture as an essential social phenomenon. The basic intent of the work is to illuminate the position of culture with the parliamentary parties of Republic of Srpska.*

Keywords: *culture, cultural policy, political parties, Republic of Srpska, society*

Милана М. Љубичић¹
Слађана М. Драгишић Лабаш²
Филозофски факултет Универзитета у Београду

Оригиналан научни рад
UDK: 316.66:613.98

(ВАН)ИНСТИТУЦИОНАЛНЕ ПОДРШКЕ АКТИВНОМ СТАРЕЊУ У БЕОГРАДУ: КВАЛИТАТИВНА АНАЛИЗА

Апстракт: *Старење становништва карактерише сва савремена индустријализована друштва, а овај демографски тренд је предмет како практичних политика, тако и научних истраживања, посебно у земљама које важе за развијене. Када је реч о Р. Србији, истраживачки напори и практичне политике су скоријег датума, и поред тога што су демографи уочили да наше становништво спада међу најстарије на европском континенту. Уколико се овоме дода и чињеница да старе особе у нашој земљи представљају посебно вулнерабилну популацију – маргинализовани су по више основа, јасно је због чега ова тема мора бити релевантна и у научном и у практичном смислу. У овом раду смо се бавили истраживањем укључености старијих особа у активности које карактеришу активно старење и доступности и ослањања на (ван)институционалне видове подршке личном животном стилу у трећем добу. У анализи смо користили два приступа. Прва, условно речено, деск анализа је за циљ имала да опише системске политике и праксе усмерене на активно старење. У другом кораку, приступили смо квалитативној анализи дубинских разговора са 52 старијих Београђана. Циљ је био утврдити да ли, и у којој су мери испитаници укључени у активно старење, те препознати њихове потребе и ослањање на системску подршку старењу. Налази су показали да највећи број испитаника активно стари, с једне стране. С друге, начини на које се бира животни стил у старости у великој мери зависи од социјалног статуса испитаника. Доступна системска подршка је прихватљива тек за незнатан број испитаника, док значајније укључивање у системски подржано активно старење изостаје услед лошег материјалног стања испитаника.*

1 Ванредни професор, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Р. Србија, milanaljubic@yahoo.com

2 Редовни професор, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Р. Србија, sladjadl@yahoo.com

Кључне речи: *активно старење, институционална подршка, квалитативна анализа, квантитативни приступ*

Увод

Процес демографског старења становништва започео је половином XX века. Почетком трећег миленијума овај процес постаје кључна карактеристика индустријализованих, а посебно тзв. друштава касне модерности или тзв. Запада (Бобић, 2013: 131). Прогнозира се да ће се број Европљана старих 65 година и више, до 2050. утростручити у односу на 1950., а уколико се оваква предвиђања испуне, међу становништвом старијим од 15 година, они у добу од 65+ би требало да чине више од половине (51%) (Козарчанин, 2008).

Србија пролази кроз идентичан процес: број особа у трећем добу се константно повећава: 2010. године 17% или 1,2 милиона становника наше земље је спадало у категорију старих, док су особе старије од 80 година чиниле 3,5% укупне популације (види: Матковић, 2012, Бобић, 2013, Драгишић Лабаш, 2016а). Процењује се да ће се овакав тренд, уз опадање укупног броја становника, наставити, па ће старији 2030. чинити 21% укупног становништва. Међу овим старима чак 5% ће чинити осамдесетогодишњаци (види: Матковић, 2012). Предвиђа се и да ће однос старост – зависност бити значајно промењен. Уместо досадашњег тренда - четири радно способне на једну старију особу, до 2050. овај однос би требало да буде: двоје радно способних на једног старијег грађанина (Козарчанин, 2008).

Овакав сценарио отвара читав низ питања и изазива забринутост због последица по економски, али и остале подсистеме – социјални, политички, здравствени и породични (Бобић, 2013, 138-139), нарочито стога што је Србија не само касно ушла (?) у реформе које треба да ублаже поседице старења, већ и зато што се ослања на институције које нису довољно развијене (Матковић, 2012).

Посебно се апострофирају изазови економске природе. Зарад илустрације оваквог стања ствари, неки аутори указују да су укупни јавни расходи само за институционално збринуте старе људе (њих 8.900) 2011. износили 1,8 милијарди или 0,06% буџета. Уколико на ово додамо факт да су старе особе у високом ризику од сиромаштва – од остатка популације сиромашнији су за 40-50% (Национална стратегија за старе, 2006), да је структура њихове потрошње и становања лошија у поређењу са остатком

популације, да се не могу ослонити на очекивану породичну солидарност, да већина живи у самачким домаћинствима, оправдано је констатовати да је социјални положај ове друштвене групе изразито низак (види: УНЕЦЕ, 2007, Извештај, 2007, Матковић, 2012, Драгишић Лабаш, 2016а). Поред тога, за један број старијих у садашњем тренутку системска решења не постоје: реч је о особама без прихода, који због имовинског цензуса не могу остварити право на социјалну помоћ и немају здравствено осигурање (Танасић, 2016: 4).

Посебно, треба нагласити да су старе особе, судећи по налазима ретких истраживања ове проблематике код нас, изразито зависне од туђе подршке и помоћи. Наводи се тако да је свака седма особа старија од 70 година у потреби за помоћи код одржавања личне хигијене и кретања по домаћинству. Једној трећини старијих била би потребна помоћ за одлазак код лекара, за набавку лекова, одржавање домаћинства или спремање хране (види: Танасић, 2016). Нека врста подршке је неопходна за 313.000 старијих од 65 година, док се проценат зависних драстично пење, посебно међу старијима од 85 година (види: Танасић, 2016). Коначно, са жаљењем се констатује одсуство системске иницијативе усмерене на побољшање положаја старих.

Њихов незавидан социјални положај додатно погоршава у друштву распрострањени ејдизам: систематско стереотипизирање и дискриминисање људи по основу њихових година (Драгишић Лабаш, 2016б, North, 2015, по: Перишић, 2016: 63). Њих посматрамо као хомогену групу којој приписујемо: сенилност, менталну неспособност, асексуалност и радну неспособност (Phelan, 2008, Перишић, 2016). Међу митовима који их прате, нпр. да могу очекивати погоршање психо-физичког здравља, да сви имају идентичне потребе, да су друштвено бескорисни..., у нашем друштву су посебно јака два: да вођење бриге о старима одузима ресурсе потребне младим генерацијама и да је брига о старима трошак (Ritsatakis, 2008, по: Перишић, 2016). Но, сва невоља није у томе: уз вишедимензионалну маргинализацију руку под руку иде и самостигматизовање. До крајности доведено оно може имати два исхода који се огледају у: одбијању прихватања помоћи и подршке – јер је не заслужују, или изразитој зависности старе особе од туђе помоћи јер постоји убеђење да нема личних капацитета за самозбрињавање (Перишић, 2016).

Имајући на уму све до сада речено, може се очекивати сценарио перпетуирања зависности (Козарчанин, 2008: 4). Да би се он предупредио

код све бројнијих старих у нашем друштву, неопходно је да се уведу системске промене у приватој и јавној сфери, на тржишту рада, на пољу породичног живота и друштвене заштите (Аврамов, Маскова, 2003, по Бобић, 2013: 143). У том погледу ваљало би се угледати на праксу развијених земаља. Наиме, у развијеним земљама света на изазов оваквих рапидних демографских промена је одговорено кроз концепт активног старења (исто, 2013: 143)

Активно старење: појам и димензије

Појму активно старење чија је употреба релативно скоријег датума, претходнили су термини успешно, позитивно и здраво старење (Драгишић Лабаш, 2016а: 24). Они се најчешће користе као синоними: њихова значења се у великој мери међусобно преклапају (види: исто, 2016: 24). На пример, успешно старење представља континуирану адаптацију на старост, током којег се појединац учи да живи са погоршањима у когнитивном и физичком функционисању (исто, 2016: 24). Слично овом одређењу, активно старење представља процес којим се на најбољи начин искоришћавају шансе за физичко, социјално и метално благостање у читавном животном току, у циљу продужења живота у здрављу и продуктивности и квалитетнијем животу у старости (WHO, 2001: 17, по: Бобић, 2013: 143). Оно укључује четири компоненте; 1. плаћени рад/ радни ангажман и након одласка у пензију (не нужно тржишног типа), 2. доживотно учење и образовање, 4. добровољне активности и 4. активну доколицу и бригу о здрављу (Joznjak et al, 2008, по Бобић, 2013: 143). Наведеном списку критеријума Аврамов (2005, по: исто, 2009: 143) додаје још један: учешће у домаћим пословима и помагање другима.

На месту је поменути још један концепт који не искључује активно старење, али му приступа с дужном критичношћу. Реч је о појму аутентичног старења под којим се подразумева самоприхватање, без нужне интернализације норматива које намеће модел активног старења (види: Драгишић Лабаш, 2016б). Овај концепт уважава личну јединственост и културолошку посебност у процесу старења.

Ако по страни оставимо концептулане разлике и њихову политичку конотацију, остаје да препознамо следеће: налази различитих истраживања (види: Драгишић Лабаш, 2016а) показују да са порастом активизма старих особа, расте и квалитет њиховог живота, те да се смањује њихово осећање усамљености. Тако старије особе које су укључене у социјални живот средине у којој живе, и који одржавају задовољавајуће односе са својом

децом, испољавају виши ниво задовољства и квалитета живота. Одатле је логично претпоставити да ће институционална, ванинституционална и волонтерска подршка и помоћ позитивно утицати на квалитет живота (Жганец, Русац, Лаклија, 2008).

У земљама ЕУ које су на мање-више систематичан начин приступиле овом проблему, посебно се инсистира на развијању услуга дуготрајне заштите. Међу њима се нарочито истиче значај услуга код куће “по мери корисника” и услуга у локалној заједници, а са циљем да старе особе што дуже остану у својој локалној средини – ван институционалне заштите, све до тренутка када то не постане заиста неопходно (Извештај, 2007, Козарчанин, 2008).

Како ствари стоје у нашој земљи? Темелј јачања друштвене улоге старих и (ван)институционалне подршке активном старењу је постављен у Националној стратегији о старењу (2006). На доношење Старегије нашу земљу су обавезала два документа: Мадридски међународни акциони план за старење и Регионална стратегија имплементације (Извештај, 2007, УНЕЦЕ, 2007, Козарчанин, Милојевић, 2016, Драгишић Лабаш, 2016а). Стратегија је донесена са циљем да се одреди приоритетни правац акције, који се односи на “захтеве да се квалитетно, другачије, свестраније и ангажованије приступа питањима старења становништва” (Национална стратегија о старењу, 2006: 3).

Стратегија се заснива на низу принципа, нпр. на: претпоставци доживотног развоја појединца, обезбеђивања економске и социјалне сигурности, пуној интеграцији и партиципацији старијих лица у заједници, промовисању интер и интрагенерацијског трансфера, дијалога и сигурности. Активности које Стратегија предвиђа покривају привреду и тржиште рада, подразумевају развој демократских односа у друштву, ојачавање социјалне сигурности грађана, здравствене и социјалне заштите, али и доживотно образовање. Да да би били обезбеђени услови за квалитетан живот, те независност од других, мора се радити на промовисању доброг здравља и здравих животних навика у трећем добу, али и на очувању достојанства, аутономије и односа поштовања према старима. Интеграција старих људи у заједницу је планирана кроз низ активности: информисање људи у трећем добу о њиховим правима, увођење тема старења у школске програме, подстицање волонтирања и ширење позитивне слике о старима. Солидарност на нивоу заједнице би требало да буде промовисана путем позитивно дискриминишућих политика у области образовања, културе, социјалне и здравствене

политике.

Наведеном треба додати да је једна од обавеза коју прописује Стратегија и њена евалуација. Евалуацијом домета Стратегије се бавило неколико аутора, међу којима и они који су учествовали у креирању политика, а своје ставове по овом питању у континуитету оглашава ХуманаС - мрежа хуманитарних организација и удружења грађана који се баве питањима старијих.

Прву евалуацију Стратегије је понудила Козарчанин (2008), годину дана након доношења овог документа. Ауторка примећује да је мало шта учињено на плану праксе, али су зато уочена њена слаба места. Јасно је препознато да се није отишло далеко у раду на економској одрживости система дуготрајне заштите, нити на рационалном коришћењу ресурса, док су здравствени и социјални систем и даље релативно некоординисани.

Значајно је другачије стање, судећи барем по речима аутора који су евалуирали примену Националне стартегије седам година касније (Козарчанин, Милојевић, 2016). Уочено је да је и поред регионалних разлика, феномен старења уведен у развојне политике општина. Као пример добре праксе наводи се град Крагујевац који је, када је реч о услугама помоћ у кући, подржао одрживост овог концепта на локалном нивоу. Такође, за разлику од осталих општина, у овој је посебна подршка дата сектору невладиних организација.

Посебну улогу у укључивању у живот заједнице на подручју градова који су били у фокусу анализе имају клубови за старе, чије су активности неретко пропраћене и медијски. Пронађено је да је великом броју људи у трећем добу близак концепт активног старења. На пример, тврди се да старији Београђани прихватају и учествују у спортским, рекреативним и едукативном садржајима које нуди Покрет за треће доба. Волонтерство на подручју главног града је посебно раширено међу старима. Тако се наводи да Црвени крст броји око 1.000 старијих волонтера, а волонтирање је једна од централних активности и низа невладиних организација које раде за старе и са старијим суграђанима. Такође, у информисању и укључивању старијих у заједницу као важан медиј се јавља Интренет. Тако се истиче улога портала Пензин који старе особе информисе о њиховом правима.

С друге стране, по питању доживотног образовања, мало је шта урађено. На пример, у Нишу је доквалификација (за мали број занимања) доступна старијим радницима, али не и старијим особама. Иако су

старије особе показале инетресовање, образовање им није доступно, како у Нишу, тако ни у Крагујевцу, Новом Саду. У том погледу нешто је боља ситуација једино у Београду. Могли бисмо закључити да је формални систем образовања затворен за старије грађане. Уместо тога, они се подстичу на укључивање у рекреативне активности и оснивање културно уметничких друштава.

О примерима добрих пракси обавештава нас извештај о резултатима једногодишњег пројекта Златно доба живота чији је циљ био да се створи позитивна слика о старима подстицањем њиховог активног учешћа у друштвеном животу. Као централна активност пројекта истакнута је путујућа изложба на тему “лепе и активне старости” (Николић Максић, Максимовић, 2012). У току три недеље одржане су радионице за подшку и развој међугенерациске сарадње. Пример такве праксе представља сарадња између ученика основних и средњих школа у Бору и становника села Горњане. Циљ радионице је био да старији пренесу своја сазнања о лековитом биљу ученицима. Коначни исход овакве активности је остваривање континуитета: саржаји Еколошке школе Горњане се реализују сваке године.

Још један начин остваривања сарадње међу генерација је волонтирање – пракса која постоји на територији оштине Звездара. По свему судећи реч је о нарасве корисној активности која резултира како активнијим приступом животу, тако и бољим менталним стањем (исто, 2012).

ХуманаС с друге стране у својим Билтенима извештава о активностима и умрежавању са актерима – промотерима политика активног старења ван Србије. На жалост, из њихових извештаја није могуће ништа конкретније казати каква конкретна добит од кампања и округлих столова које организују за старе особе, имају стари. Коначно, непознато је ко су старе особе које представљају делегацију овлашћену да преговара са доносиоцима политика (Downloads/BILTEN-BR-3-Inicijativa-za-socijalno-ukljuc%CC%8Civanje-starijih-osoba%20(1).pdf). Ваља подсетити да једна од ранијих евалуација указује на чињеницу да је социјална укљученост – што ће рећи и прилика да постану чланови делегације, директно зависна од социоекономског стања и средине у којој се живи. Другачије казано, сасвим је на месту очекивати да су из партиципације у одлучивању искључени, сиромашни стари људи, нижег образовања, који живе на селу.

На нивоу појединих градова у ограниченом временском периоду гледано, да се уочити да је рађено на имплементацији циљева које је пред себе поставила Национална стратегија о старењу (2006). Но, има и оних аутора који критички посматрају описане домете (Перишић, 2016). Перишић (2016) је тако, на основу документационе анализе доступних извора (нормативних оквира, статистичких показатеља, налаза научних студија, да наведемо неке), закључила да циљеви Стратегије не само да нису реализовани, већ је изостало и очекивано побољшање положаја старијих особа. Поред тога, ова ауторка указује да је мање забрињавајуће то што нова стратегија није осмишљена, у односу на чињеницу да ни претходна није доследно спровођена. На пример, неки од принципа активног старења какав је коришћење потенцијала старе особе на тржишту рада спроводи се и даље искључиво селективно: у радном односу након 65 године могу остати искључиво оне старе особе које заузимају високе друштвене положаје (нпр. универзитетски професори, врхунски менаџери). Суштинске промене су изостале и на плану обезбеђивања социјалне сигурности: пензија - приход по основу стеченог права се у периоду од 2002-2015 констатно смањивала. Коначно, једна трећина укупног броја пензионера са најнижим пензијама спада у категорију сиромашних (гледно по релативној линији сиромаштва). Са овим фактом је у уској вези и слаба доступност здравствене заштите, нарочито у руралним областима: 17% старих не може да плати специјалистичке прегледе, а чак 20% лекове. Коначно, услови за остварење права на материјалну помоћ се константно поштравају. На пример, неретко због компликоване административне процедуре старе особе бивају лишене ове врсте подршке. Коначно, као један од разлога због којег су ови људи значајно ређе у односу на општу популацију (у 4,6% у односу на 17,4%) корисници социјалне помоће, је и њихова неинформисаност о могућности да остваре ово право.

Незнатне помаке у социјалном положају старих особа илуструју и налази до којих су дошле Манић и Симеуновић Бајић (2016). Ауторке су наиме утврдиле, анализирајући 14.119 текстова о старима, који су објављени током 2015. године у неколико дневних листова, да је, када је реч о старим особама, на делу београдизација (исто, 2016: 110). Наиме, преко половине (54,4%) текстова се односи на старе особе у престоници. Да апсурд буде већи, више текстова се бави старима у свету, него онима у градовима и селима у унутрашњости Србије. Коначно, потоњи се помињу готово искључиво у црној хроници. За коначан исход такве представе о старима имају стварање јавне – и искривљене слике о њима.

Узимајући у обзир казано, може се констатовати да оцене о испуњености обавеза из Стратегије од тренутка њеног доношења закључно са 2016., нису усаглашене. Тако једни аутори настоје да укажу на спорна места и истовремено илуструју значајне помаке, док су други критичнији и разоткривају друштвени немар и изостанак и политика о старима и њихове примене. С друге стране, не може се порећи да евалуатори ипак деле и два важна става. Они наине упућују позив за даљи рад на развоју политика које у фокус стављају старе и старење и указују на потребу за обимнијим научним истраживањем ове тематике. Одговарајући на овај позив, у наставку рада бавићемо се истраживањем потреба, начина и спремности старих особа да користе (ван)институционалне могућности за активно старење.

Методолошки оквир

Предмет наше анализе је био да истражимо видове (ван) институционалне подршке у свакодневном животу особа у трећем добу. Циљеви су били да утврдимо да ли су испитаницима доступни (ван) институционални механизми за осмишљавање свакодневног живота, у којој мери их користе и због чега. На тај начин смо непосредно могли да препознамо и њихове потребе. Под појмом (ван)институционална подршка смо подразумевали све формалне сервисе који су препознати као пружаоци услуга старим особама, независно од тога да ли су понуђени од стране институција, организација или невладиног сектора. Наша анализа се кретала унутар концепта активног старења, а присуство системске подршке смо испитивали у четири области кроз које је овај модел дефинисан. То су: 1. радни ангажман; 2. (доживотно) учење; 4. добровољне активности и 4. активно провођење слободног времена.

У раду нисмо проверавали хипотезе већ смо се руководили хипотетичким питањима: 1. да ли су, због чега и на каквим пословима испитаници радно ангажовани? 2. на који начин су ушли на тржиште рада након пензионисања?; 2. да ли су укључени у процес доживотног образовања?; 3. да ли, и због чега волнотирају? и 4. како проводе своје време?

Истраживањем смо обухватили 52 испитаника, 32 жене и 20 мушкараца старих од 65 до 90 година. Сви испитаници живе у Београду. У питању је пригодан грудва узорак. Са испитаницима је вођен дубински интервју, а подаци су обрађени методом анализе садржаја. Подаци су прикупљани у периоду 2013–2015.

Скоро половина (27 испитаника) је високо образована. Већина - њих 27 живе са брачним партнерима, а у узорку се нашло и 18 удоваца/ица. Нову емоционалну везу су реализовала три испитаника, док је петоро разведено. Најмањи број живи у вишечланим и вишегренацијским породицама.

Радни ангажман испитаника

Када је реч о радном ангажману нас су интересовала три питања. То су: да ли су старе особе и даље радно ангажоване?, чиме је мотивисан њихов радни ангажман?, те на који начин су долазили до посла?

Показало се да је већина испитаника (њих 27) независно од образовања, након пензионисања наставила да ради (у струци или ван ње). Два су кључна разлога због којих су наставили да буду радно активни. Први је потреба да се допуни породични буџет. Овај мотив посебно истичу испитаници скромнијег материјалног статуса. Једна од испитаница тако каже: “Радила сам као кућна помоћница у становима богатих људи. Продавала сам пите на пијаци, повремено продајем робу из Тирске” и коначно разоткива разлог оваког свог ангажмана: “Ђеркина фирма лоше послује тако да морам да помажем да би живели боље”. Друга се бавила дактилографијом и лекторисањем јер је породична пензија била јако мала. Она је “куцала...докторате, неке рукописе и добро... зарађивала”. Трећа с олакшањем закључује да више не мора да се “пребројава када иде на пијаци”, јер може више себи да приушти. “Било ми је јако тешко пре него што сам нашла посао”, тврди. Ова група испитаница дели заједничко искуство да “пензија није довољна за пристојан живот” и да би, када не би радиле хонорарно “било...теже”. С друге стране, ваља уочити и то да су све оне активно тражиле посао.

Другима “материјално није на првом месту”. За њих рад представља извор личног задовољства и осећања да и даље вреде – потврда личне компетентности. “Важан је доживљај да вредите”, кажу. “Осећам се много вредније, средим се, излазим, радим свој посао”. “Трајем у пензији са великим задовољством. Препоручујем свакоме да ради колико год може”. “Јако је важно да се човек ангажује у својој струци”, и да је то подстиче да и даље напредује “Поново читам неку стручну литературу”. Реч је без изузетка о људима бољег материјалног стања и високог образовања, за које је експертско знање значајан лични капитал - они посао нису тражили већ им је понуђен. На пример, једна од испитаница је захваљујући

свом експертском знању добила понуду за “озбиљан посао саветнице министра” а даље је “активна друштвено и политички”, док друга говори како је захваљујући својој стручности 4,5 године радила у Републици Српској због тамошњег дефицита фармацеута.

Додајмо и то да није занемарљив број испитаника који након одласка у пензију нису успели да се радно ангажују или су након неког времена, престали да раде, иако и даље желе и могу да буду запослени. Испитанице са таквим искуствима кажу: “Једино ако неког познајете можете да нађете посао, овако је немогуће да се нађе”, и “По законима морала сам да одем у пензију, мада сам могла још да радим”.

Доживотно учење

За све наше испитанике, уз пар изузетака, могли бисмо рећи да воде активан живот. Неки међу њима су одлучили да – уче. Једна испитаница тако тврди: “Од када сам у пензији, ишла сам на курс свиле - цртања по свили, и на јогу”. Друга, која је и даље радно активна, због свог посла је морала да научи да користи компјутер и таблет, а поред тога ишла је и на курс за декупаж. Учење страних језика није реткост и није резервисано само за испитанике који су високо образовани. На пример, испитаник – фризер до пензионисања, каже да га је супруга “убедила” да уче италијански језик. Неки одлазе на плес. Коначно, неки су након пензионисања успели да пронађу времена за активности којима се претходно нису могли бавити. На пример, испитаник, економиста по струци је учећи после пензије, стекао статус ликовног уметника.

Друга група испитаника практикује самообразовање. Један број углавном високо образованих настоји да иде у корак са помацама у струци којом су се бавили, чак и када више нису радно ангажовани. Тако испитаница, дерматолог, иако у 83 години, и даље одлази на семинаре Српског лекарског друштва. Каже: “Волим да се едукујем”. Слично тврди и медицински техничар у пензији, који је запоставио студије медицине, али и даље прати стручну литературу. У том му помаже знање немачког језика.

Они испитаници који су активни у струци се готово без изузетка даље образују - проширују знања управо из области којом се баве. Тако радно ангажовани правник за себе каже да прати: “промене закона” и да је “стално...у току”. Неуропсихијатар који и даље има клијенте чита стручну литературу, учествује на конгресима, конференцијама, руководећи

се геслом које је усвојио као млад психијатар: основно средство за отклањање страха од грешке је оптимално заће. “Само кад радим најбоље што могу, на основу стеченог и примењеног знања, отклањам могућу грешку”.

Посебно, ваља истаћи да они који су наставили да се едукују, користе савремене технологије, које коначно нису далеке ни испитаницима који су радно неангажовани. Наши саговорници тако користе Скајп, мејл, претражују Интернет, читају вести – тако рећи, иду у корак са временом. Додајмо, ни један од испитаника и испитаница не користи услуге Универзитета за треће доба.

Добровољне активности

Под добровољним активностима смо подразумевали све оне које наши испитаници раде за, и у име других. Анализирајући њихове приче, уочили смо два типа активности. То су: услуге које пружају људима ван породичног круга (условно речено формално волонтирање) и оне које су усмерене ка члановима породица.

Показало се да је тек мали број испитаника укључен у формално волонтирање. Реч је о 11 испитаника старих од 65 до 84 године. То су углавном високообразоване особе које су након пензионисања наставиле да се баве сличним или истим пословима као и док су били радно ангажовани. На пример, једна од испитаница која је радила у психијатријској болници је наставила да волонтира у Православном саветодавном центру. “Волнотирао сам, помагао људима у смислу правничких услуга”. Професорка немачког језика је “Помагала ... људима са простора бивше Југославије да се снађу у Немачкој. Преводила документа, саветовала, испуњавала формуларе. Југословенски конзулат ми је слао људе”.

Волонтерска активност овим људима веома значи. Она их испуњава и чини срећним јер конзумира време: “Немам пуно слободог времена”, доприноси осећању корисности “Стално нешто правим и поклањам. Ово су моја задовољства”, и уваженим члановима друштва: “Држим предавања по позиву – на скуповима, конференцијана, водим округле столове и сесије”. Само једна испитаница која није укључена у волонтерске активности, изражава потребу да се и сама ангажује, но како је наставила да ради након пензионисања, нема довољно времена (ни новца).

Далеко већи број обавља добровољне активности нефомалног типа. Реч је о активностима које спадају у домен породичне интергенерацијске солидарности. Они тако повремено или често брину о својим унуцима, неки чак и праунуцима. Један број испитаника негује и своје родитеље. У активности око неге и бриге су укључене чешће испитанице него испитаници, а овај резултат није изненађујући и у складу је са налазима сличних студија (Љубичић, 2015).

Најчешће су ангажовани око унучића. Они их: чувају, возе у обданиште, у школу, на стране језике. “Ја сада своја два унука водим на ватерполо једног, а на кошарку другог,” каже један дека. Други са поносом тврди да са својим унуцима прича “пуно”, дискутује, шале се, води их у позориште и упућује у неке животне мудрости. Он је тако своје унукe убедио да крену на курс језика. Понудио им је довољно добар аргумент да га послушају: “Никад не бих освојио њихову баку да нисам знао француски”.

Солидарност силазног типа (ка унуцима, прауницима) за наше испитанике представља извор значајног задовољства. То их чини срећнима, “улепшава дане”. Брига око унука је битна мотивација и за радно ангажовање. Једна од испитаница тако каже да и поред тога што има здравствене проблеме, мора и жели да ради “за будућност ... унука”. Брига о унуцима их поред тога, мотивише да чешће излазе, едукују се, шетају, па чак и живе.

Када је реч о бризи о родитељима, наши испитаници су далеко мање отворени да причају о активностима које су предузимали. Ове активности описују као: брига, обилажење, неговање и помагање. Ни један од испитаника неговање родитеља није окарактерисао као исцрпљујућу активност, иако је, посебно у случају да су очеви и мајке дементни, ова врста ангажмана високо стресна. Неговање остарелих родитеља прихватају као дужност и рационализују на седећи начин: родитељи су бринули о њима, и њихова је обавеза да узврате истом мером.

Провођење слободног времена

Да бисмо описали у којој мери користе (ван)институционалне механизме да би осмислили слободно време, наше испитанике смо питали на који начин организују доколицу. Показало се да се најчешће баве активностима које искључују коришћење услуга које нуде системски механизми. Најчешће, њихова свакодневца укључује шетњу – физичку

активност коју практикују свакодневно, и то: самостално, без друштва “Шетам по Ади цео круг”, “Шетам стално, свуда идем пешице”, “Пешачим доста у току дана. Имам своју руту”; са партнером/пријатељима: “Муж и ја шетамо сваке вечери, тако завршимо сваки дан”, Сваке вечери са супругом шетам”; и кућним љубимцима “Мој пас је луди јоркширац, има шест година. Шетам га стално”, “Имам пса којег стално шетам”.

Захтевније физичке активности: пливање, скијање, фудбал практикују млађи испитаници (од 65 до 74). Воze бицикл, а једна испитаница одлази и у теретану. О том искуву каже седеће: “Проводим у теретани два сата, ради на траци, возим бицикл, радим на справама, потом сам у базену сат и по. Осећам се срећно после тога”. Треба поменути да је и најстарији међу испитаницима (90 година) такође активан “колико год може бити”. Ради гимнастику “свако јутро по десет склекова”.

Слободно време попуњавају и тако што читају, слушају музику, друже се, иду у бисокоп, на концерте. Треба приметити да године не представљају препреку за обављање низа таквих активности. На пример, испитаница, 80 година стара, разуме пензионисање као период када је човек по први пут “аутор свог живота”. Ова ауторка је живот осмислила на седећи начин: “Идем на сваку изложбу, у позориште ређе, јер не могу сама да се враћам увече. Волим предавања на Коларцу. Имам пуно другарица. Стално читам”.

(Ван)иснитуционално подржане активности намењене пензионерима, наши испитаници далеко ређе практикују. Тако у активностима које се нуде у клубовима за пензионере учествује само шесторо испитаника. Интересантан је налаз да у клубове одлазе они нижег и средњег образовања, који нису радно ангажовани и који немају партнере. Клубове посећују редовно. На пример, један испитаник одлази у клуб са друговима два пута недељно. Каже: “Причамо, дружимо се, играмо шах”. Друга испитаница је члан неколико клубова. То искуство овако описује: “Дружење, имамо изложбе слика, књига, ручних радова, а једном недељно вечеру и музику, а тада се баш заиграмо. Идемо на излете, одлазимо у манастире...”. Испитаница којој чланство у клубу и активности којима се тамо бави “пуно, пуно значе” каже да одлази на све културне догађаје када их има и ако су бесплатни, јер их себи не може другачије приуштити.

С друге стране, постоје и они испитаници: сличног образовног и брачног статуса, који би желели да се учлане у клубове али то не чине

јер немају довољно новца за активности у којима би хтели да учествују. Кажу да: треба пара за путовања, а да су “мале пензије, па није баш лако”, (удовица, 75 година), “не би било лоше да се учланим, има много активности, али не знам да ли имам довољно времена, а и требају ми паре, (у браку, 65 година), “Живим скромно, с обзиром колике су нам пензије, нама је сваки издатак сувишан. Највећи део пензије се даје на лекове, а све остало после ... мање је битно”. Један испитаник је крајње прагматичан, а о евентуалном укључивању у клуб размишља као о активности на ширењу социјалне мреже која може да му помогне да нађе “посао преко њих”. “Овако ми је”, каже: “досадно.”

Потребе старих у друштву Србије

Када је реч о потребама старијих о њима смо закључивали анализирајући оне сегментне разговора у којима су испитаници препознавали кључне проблеме старијих, и не ретко изражавали свој став шта би ваљало чинити по том питању. Сви су сагласни: највећи проблем старих у нашој земљи је недостатак новца. “Нама су финансијски проблеми кочница за многе активности”, каже једна од испитаница и додаје да морају прво да се задовоље основне потребе да би “могли мислити на друге”.

Проблематику старијих која је толико пута подвучена у Стратегији (2006) сасвим јасно препознаје и 81 годишњи испитаник. Он каже: “Пензионери у Београду, а тек у мањим градовима у Србији, живе лоше. Замислите у селима, на пример, знам неке, па то је тужно. Имају они неке баште, њиве и храну, али је тежак то живот. О бањи нема приче. Није новац једини важан, али бојим се да у старости треба имати за лекове, лекара, а једног дана и за пелене, које су прескупе”. Препознају да се о животу оптерећеном економским неприликама нерадо прича: “Чак се и не жале”, “... то не причају често”, али ја то видим”, и то због осећања стида “срамота их је да причају да не могу да купе пристојне ципеле”.

С друге стране, испитаници, поготово они вишег друштвеног положаја, примећују одсуство друштвеног интереса да стручњаци наставе са својим ангажманом и након пензије. Један друштвено високо позиционирани и угледан човек тако тврди да је, и поред тога што се “у полусировој нашој земљи мора у пензију са 60 година” по пензинисању наставио да ради “на музичкој академији, али у другом граду” и да је у том погледу био више него продуктиван: “Сваког семестра сам избацио по један концерт”.

Двоје испитаника су указали и на дискриминацију старијих. Испитаник, стар 80 година констатује како је у Канади, земљи у којој је провео 20 година, однос према старима другачији. “Овде кад те виде, а ти имаш 80 година, кажу не исплати се лечити га. У Канади се за човека од 90 година боре”. Високо образована испитаница је нешто оптимистичнија и сматра да ставови о старима нису генерално негативни, али да су условљени културолошки.

Код четворо испитаника смо препознали и самостигматизацију. Она је само у једном случају коригована. Реч је о поменутом испитанику који је дуго година боравио у иностранству. Иако је био става да се особама у дубокој старости не треба продужавати живот пружањем медицинске неге, свој став је кориговао јер је прихватио да и стара особа жели да живи. С друге стране две испитанице се јасно одређују у корист младих у поређењу са старима. Једна из позиције жртве тврди да је у реду да се ускраћује пензионерима (“узима пензија”), јер су они “стари, а млади треба да живе”. Друга одлучно тврди да се дружи искључиво са младима јер су старије особе “негативне”, док високо образовани испитаник сумња да човек у старијем добу “може да функционише као раније” и стога сматра да старе особе не треба да буду радно активне.

Предлоге о томе како на системском нивоу побољшати положај старих, је конкретизовао тек мали број испитаника. Ево шта предлажу:

1. едукацију о старости и деменцији - болести која наступа у трећем добу, посебно за чланове породице. “Моје искуство показује” каже психолошкиња: “да то породица не примећује на време”;

2. осмишљавање активности које би биле приступачне пензионерима: “Живот пензионера може да буде квалитетнији, кад би нам организовали погодности као по неким општинама у граду...које каква дешавања и путовања и попусте. Ја бих ишла кад бисмо имали то све” (испитаница, 65 година, ош);

3. али и лични значајнији ангажман у активностима које се нуде пензионерима, а које су бесплатне “бесплатни су базени, бесплатни су концерти, позоришне представе, курсеви сраних језика и компјутера”; те

4. уважавање капацитета и потенцијала старих да наставе да буду радно активни и након пензионисања.

Уместо закључка:

Демографско старење – тренд који обележава савремена

индустријализована друштва, није мимоишао ни нашу земљу. Заправо, Р. Србија заузима незавидну позицију земље у којој је овај тренд изузетно заступљен и која по свему судећи још увек трага за одговорима на изазове које доноси старење страновништва. Ако је судити по неким ауторима (Перишић, 2016), перспектива није сјајна. Јасан је јаз између пожељног стања ствари и праксе, јер су постојеће стратегије, политике и системске активности недовољне да би се ублажиле (породичне, економске и друштвене) последице до којих доводи старење становништва. Стари су уз то вишеструко маргинализовани: најсиромашнија су друштвена група, без системске подршке и предмет еџистичких предрасуда - изједначени са трошком (Перишић, 2016). Ако се на ово дода оцена да се политике старења формулишу мимо њихових потреба и да су овакви (наметнути) одговори израз политичке воље и интереса који сматрају да знају шта треба корисницима (Перишић, 2016), није тешко препознати да је положај старих у друштву изразито низак. Други, нешто оптимистичнији аутори тврде да је оваква врста песимизма неоправдана и да се у пракси примењују стратегије усмерене на побољшање друштвеног положаја особа у трећем добу. У том погледу посебно се промовише модел активног старења чији домети, судећи и по евалуаторима стратегије у овој области, још увек нису остварени.

У настојању да понудимо прилог за разумевање могућих начина активног старења из перспективе актера, с једне стране, те њихових потреба за системском подршком у свакодневном животу, приступили смо квалитативној анализи дубинских разговора са 52 испитаника. Анализирали смо четири домена активног сатрења: радни ангажман, добровољне активности, доживотно учење и провођење слободног времена. Показало се да већина старих особа узима активно учешће у старењу, с једне стране. С друге, нашли смо да активизам иститаника у великој мјери зависи од ранијег социјалног положаја: образовања, занимања и имовинског стања. То посебно до изражаја долази у две области: радном ангажовању и провођењу слободног времена. Тако када је реч о радном ангажману, уочавамо јасне разлике између експерата којима је посао понуђен, и оних на нижим друштвеним позицијама, који су сами трагали за послом. Ове две групације се разликују и у погледу мотивације за рад. Експертима на пример, рад није предуслов материјалног обезбеђивања, већ извор личног задовољства и потврда компетентности, док је за оне са нижим образовањем примарни мотив новац. Када је реч о слободном времену, индикативан је налаз да се на системску подршку при организовању доколице ослања тек мали број испитаника. Они се ангажују у раду клубова за пензионере, и то једино

уколико себи могу приуштити такве активности. С друге стране, они боље стојећи су самоиницијативни – организују се мимо подршке коју нуди систем тако што користе услуге доступне у заједници које нису резервисане искључиво за пензинере. Нажалост, не треба заборавити ни то да један број старијих, чије је материјално стање лоше, своју свакодневицу организује мимо системске подршке, која им је привлачна, али недоступна. Истовремено, они не показују ни личну иницијативу, а своје време проводе пружајући услуге својим укућанима. Коначно, силазна солидарност је присутна код свих испитаника, без изузетка, али је зато формално волонтирање, као уосталом и учење доступно само онима који су растерећени од свакодневних новчаних брига.

Чини се да је могуће закључити да модел активног старења и системке подршке није заживео у пракси, чак и када је реч о београдском узорку испитаника, који по много чему нису типични представници старијих особа у нашој земљи, не само по томе што живе у престоници која нуди више могућности за активно старење, већ и по томе што су натпросечно заступљени високо образовни и добростојећи пензионери. Старост се у великој мери живи по принципу ослањања на властите ресурсе (социјалне мреже и професионални статус, материјално обезбеђење, на пример) и личну иницијативу у осмишљавању свакодневице. Како изгледа свакодневица оних људи који не поседују нити значајне ресурсе нити имају личну иницијативу? На месту је претпоставити да је због изостанка формалних мрежа и система подршке, њихов живот далеко од лагодног. Коначно, ова чињеница налаже озбиљно промишљање ове важне друштвене, породичне и личне тематике, и то не само из угла либералистичког концепта (не)утилитарности, већ много више због начела хуманости и вредности које људски живот има. Значај речене теме су препознали и наши испитаници. Један међу њима је јасно дијагностификовао да ће у скоријој будућности “Држава ... морати да почне озбиљније да се бави старим људима” (72 године, ош). Не можемо порећи да се са њим у потпуности слажемо.

Литература:

Бобић, М. (2013). Постмодерне популационе студије, Београд: Читоја штампа.

Downloads/BILTEN-BR-3-Inicijativa-za-socijalno-ukljuc%CC%-8Civanje-starijih-osoba%20(1).pdf, приступљено 23.05.2017.

Downloads/TASIOP-Biltен-Br.-4-.pdf, приступљено 23.05.2017.

Драгишић Лабаш, С. (2016а). Активно старење у Београду. Београд:

Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета, Чигоја штампа.

Драгишић Лабаш, С. (2016б). Старији родитељи и одрасла деца: традиционални однос или бликост на даљину?. Социологија Вол LVIII: 287-305.

Извештај о активностима у Републици Србији на спровођењу Регионалне стратегије за имплементацију (РИС) Мадридског међународног акционог плана за старење (МИПАА), 2007. <http://www.zavodsz.gov.rs/PDF/oblast-starenja/SRPSKI%20nacionalni%20izvestaj%20o%20starenju%202011.pdf>, приступљено 21.04.2017.

Козарчанин, Л. (2008). О европском концепту дуготрајне заштите и практичним искуствима у пилот пројекту акредитације програма услуга дуготрајне заштите у Србији, www.zavodsz.gov.rs/PDF/evaluacija/O%20evropskim%20konceptima....doc, приступљено 20.05.2017.

Козарчанин, Л., Милојевић, С. (2016). Евалуација примене Националне стратегије о старењу Владе Републике Србије, 2006-2015. и предлози за нови стратешки оквир. Београд: Министарство за рад, запошљавање, борачка и социјална питања. Популациони фонд Уједњених нација у Србији.

Љубичић, М. (2016). Нормативна и функционална димензија интергенерацијске солидарности у наративима младих мајки. Социологија Вол LVIII: 306-323.

Манић, Љ., Симеуновић, Бајић Н. (2016). Анализа медијских садржаја о старијим људима. У: Љ. Манић, Н. Симеуновић Бајић (ур), Јавност, старији људи и медији, Београд: Факултет за клтуру и медије Универзитета Џон Незбит, Геронтолошко друштво Србије, стр.101-119.

Матковић, Г. (2012). Дуготрајна нега старих у Србији – стање, политике и дилеме. Становништво 1: 1-18.

Национална стратегија о старењу, 2006-2015. Београд: Службени гласник РС, 2006.

Николић Максић, Т., Максимовић, М. (2012). Идеје за лепу и активну старост. Примери добре праксе. Београд: Друштво за образовање одраслих.

Перишић, Н. (2016). Ејџизам и ејџистичка пракса – рефлексije на социјалну сигурност старих у Србији. У: Љ. Манић, Н. Симеуновић Бајић (ур), Јавност, старији људи и медији, Београд: Факултет за клтуру и медије Универзитета Џон Незбит, Геронтолошко друштво Србије, стр. 61- 89.

Танасић, Ј. (2016). Ситуациона анализа у оквиру пројекта “Иницијатива за социјално укључивање старијих особа. Београд: ХуманаС, Црвени крст Србије.

UNECE (2007). Integration and participation of older persons in society. Policy Brief on Ageing, No. 4: 1-12.

Жганец, Н., Русац, С., Лаклија, М. (2008). Трендови скрби за особе старије животне доби у Републици Хрватској и у земљама европске уније. Рев. соц. пол. 15(2): 171-188.

Милана М. Љубичић
Слађана М. Драгишић Лабаш
Faculty of Philosophy, University of Belgrade

(NON) INSTITUTIONAL SUPPORT FOR ACTIVE AGING IN BEL- GRADE: QUALITATIVE ANALYSIS

Summary: *Process of the ageing of the population characterizes all modern industrialized societies, and this demographic trend is subject of practical policy and scientific research, especially in developed countries. As regards the Republic of Serbia, research efforts and practical policies are more recent, even though the demographers found that our population is among the oldest on the European continent. If we add to this the fact that the elderly in our country are particularly vulnerable population – marginalized on several grounds, it is clear why this issue has to be relevant in scientific as well in the practical terms. In this article, we explored involvement of the elderly in the activities of active aging and the availability of, and reliance on the (non)institutional forms of support for this particular form of personal lifestyle. In the analysis, we used two approaches. Firstly, we conducted desk analysis, in order to describe the systemic policies and practices that support active aging. In the second step, we used qualitative analysis of in-depth interviews with 52 elderly citizens of Belgrade. The goal was to determine if, and to what extent subjects are involved in active aging, to recognize their needs and reliance on the systemic support in the third age. Findings showed that the majority of respondents are ageing actively, on the one hand. On the other, respondent's lifestyle is largely dependent on their social status. Wider reliance on systemic support is absent due to poor social standard of respondents.*

Keywords: *active aging, institutional support, qualitative analysis, quantitative approach*

МА Љиљана Д. Ђумура ¹
мастер социологије
Друштво чланова Матице српске Бачка Паланка
Србија

Оригиналан научни рад
UDK: 316.42-056.26/.29

ОСОБЕ СА ИНВАЛИДИТЕТОМ КРОЗ ПРИЗМУ ДРУШТВЕНИХ ПРОМЕНА

Резиме: *Иако се веома интензивно ради на промоцији и примени социјалног модела инвалидности (који је представљен у раду упоредо са медицинским обрасцем), још увек су у нашем друштву присутне разноврсне предрасуде и баријере са којима се особе са инвалидитетом и њихове породице сусрећу у свакодневном животу. У раду су представљени резултати неколико истраживања и социолошких студија спроведених у Републици Србији. Такође, дат је осврт на извештај који је поднела Влада Републике Србије у вези са применом Конвенције о правима особа са инвалидитетом. Сумиране су предности, недостаци и изазови, те функционисање система у пракси, како са становишта кључних актера система (државних и недржавних) тако и у контексту свакодневног живота особа са инвалидитетом.*

Кључне речи: *особе са инвалидитетом, модели инвалидности, Конвенција о правима особа са инвалидитетом, породица, Србија*

УВОД

Бити родитељ детета са инвалидитетом значи бити потребнији родитељ, способнији да се суочи са преокретом своје животне судбине, спремнији да одређени начин препознаје и излази у сусрет специфичним потребама свог детета, да на одговарајући начин комуницира са својим дететом и спољашњим светом, са циљем да дете постане што комплекснија личност у границама својих психофизичких могућности.
(Јанковић Светлана)

1 matica.srpska.bp@gmail.com, ljcumura@yahoo.com

Процењује се да у Србији 7-10% целокупне популације чине особе са инвалидитетом. Тачније, према последњем Попису² становништва из 2011. године у Србији регистровано 571.780 особа са инвалидитетом³, што је 8% укупне популације (РЗС, 2013), док према процени Светске здравствене организације, у свету данас живи преко милијарду људи са неким видом инвалидитета, што чини око 15% укупне популације. Петровић (2016; 2017) наводи да је према подацима Светске здравствене организације утврђено „785 милиона лица са инвалидитетом (старости 15 и више година), при чему се процењује да 110 милиона људи (2,2%) има веома значајне потешкоће у функционисању и често узимању пуног учешћа у друштву. Такође, процењује се да је око 95 милиона (5,1%) деце с инвалидитетом, од којих 13 милиона има тежи облик инвалидитета“ (2016: 42; 2017: 9).

Застрашујућа је чињеница да због немара и нехата већине становништва, због друштвене изолације, неинформисаности, предрасуда средине и вишеструке дискриминације, особе са инвалидитетом не успевају да буду равноправно укључене у свакодневне друштвене токове, што утиче на квалитет и начин живота, пре свега самих особа са инвалидитетом, а потом свих осталих чланова њихових породица, нарочито родитеља и старатеља. Камерун и Мос (2017) напомињу да је важно поставити следеће питање: „Које су последице оваквог става и каква би разлика била да се размишља у светлу потенцијала и ресурса?“ (Kamerun & Mos, 2017: 75).

Петровић (2007; 2016) на више места наводи да „када је о Србији реч, важно је истаћи да до пре неколико година није било званичних података о броју лица са инвалидитетом, што је доприносило мањој видљивости те популације и немогућности да се планирају систематске мере подршке, сниме њихове потребе, па и реализују истраживања на репрезентативним узроцима. Наведена околност на особен начин

2 Попис становништва, домаћинства и станова у Републици Србији обављен је 2011. године и уједно је први попис који је садржавао питања која су се односила на инвалидитет. Прикупљени подаци, упркос одређеним мањкавостима, у великој мери илуструју положај особа са инвалидитетом у Србији и представљају први званичан извор података о особама са инвалидитетом.

3 У мају 2013. године, на основу коначних резултата Пописа 2011. године, објављена је књига „Инвалидитет“, о становништву Републике Србије према статусу инвалидитета и врсти проблема особа са инвалидитетом, до нивоа општина/градава. Поред тога, у децембру 2014. године објављена је мултидисциплинарна, аналитичка студија „Особе са инвалидитетом у Србији“. Сврха израде ове студије јесте да се анализом демографских, образовних, економских и других карактеристика особа са инвалидитетом допринесе бољем сагледавању њиховог друштвеног положаја, као и степена социјалне интегрисаности. Објављене публикације доступне су у папирној и електронској форми (www.stat.gov.rs и www.popis2011.stat.rs)

сведочи и о ставу друштва према овој групи, а неповољна образовна структура, њихова ниска запосленост, сиромаштво и искљученост из различитих сфера друштвеног живота, разлози су који оправдавају покретање социолошких истраживања заједнице лица са инвалидитетом (Петровић, 2007: 7; 2016: 42-43).

Још увек, када се говори о особама са инвалидитетом у Републици Србији, најчешће се анализирају и решавају изазови са којима се они суочавају на видљивом, лако приметном нивоу, без обраћања пажње на специфичности са којима се различите подгрупе ове велике популације сусрећу. По налазима истраживања организације Handicap International и Центра за проучавање демократских алтернатива, спроведеног 2001. године у дванаест општина, свега 33% деце са инвалидитетом заврши средњу школу, 90% редовних школа није приступачно, литература у доступним форматима готово да и не постоји, као ни систематичан приступ индивидуалном раду и пружању подршке деци и младима са инвалидитетом. Око 60% особа са инвалидитетом живи испод линије сиромаштва, док око 50% има основну школу или је писмено. Само 13% особа са инвалидитетом је запослено, а отприлике 60% не учествује у друштвеном животу заједнице! (Cusić, 2001, Ćumura Žižić, 2016a; 2016b).

Према Попису становништва из 2011. године 12,2% особа са инвалидитетом није похађало основно образовање, иако је обавезно. Уједно, овај број представља 41,9% укупног становништва Републике Србије које никада није ишло у основну школу. Скоро свака осма особа са инвалидитетом у Републици Србији старија од 15 година није похађала образовни систем, док тај проценат међу општом популацијом износи само 2,7%. Основну школу је завршило 20,6% особа са инвалидитетом, средњу школу 27,2%, док универзитетско образовање има свега 3,2% особа са инвалидитетом (Marković, 2014: 49, 56, 62, 65).

Важно је истаћи и дискриминацију према особама са инвалидитетом, присутну у језику и говору, односно коришћење политички некоректне терминологије. „Испитивање ставова и социјалне дистанце према особама с инвалидитетом у Новом Саду на узорку од 300 пунолетних грађана/ки између 18 и 60 година у оквиру ЦЖУ локалне кампање Како те видим? показало је да 66,5% испитаних у именовану особа са оштећењима користи термине: хендикепирани, особе са посебним потребама, а 9,9% користи пејоративне изразе попут: јадници, греота, ретардирани, несрећници, оштећени, онеспособљени, специјалци, онемогућени“ (Ружичић-Новковић, 2014: 12).

Једно друго истраживање, под називом „Ставови и социјална дистанца према особама са инвалидитетом код становника Новог Сада“, које је 2003. године спровела психолог Божана Ињац показује прилично забрињавајуће резултате, кад су у питању ставови и однос према особама са инвалидитетом и њиховим породицама. „Анализа резултата показује да су најмање прихваћене социјалне релације заједнички рад на послу и склапање брачне заједнице са представницима датих група. [...] Такође, у односу на склапање брачне заједнице најмања дистанца је код особа са оштећењем слуха (43.52% позитивних одговора) док је тај однос за слепе особе 29.24%, а за кориснике инвалидских колица свега 21.26%. Иако је бројчано мали, проценат (око 1%) неприхватања особа са оштећењем вида и слуха као становника моје земље и улице указује на постојање екстремно негативног става код извесног броја анкетираних. Процент оних који не би прихватили да у њиховом улазу живи особа са неком од наведених врста инвалидитета креће се око 15% што, такође, представља значајан проценат оних који одбијају и социјалне релације које не подразумевају нужно близак контакт“ (Inјас, 2003: 9-10).

У социолошкој студији о особама са инвалидитетом, Јасмина Петровић (2017) представља искуства и животне приче 30 казивача који су особе са инвалидитетом и констатује да је суочавање са инвалидитетом посредовано социјалним искуством и контекстом. „Сажимање искустава казивача указује на понављање модела животне историје у којој је друштвени положај особе битно одређен факторима социјалног окружења, тренутком настанка инвалидитета и његовом тежином. [...] Видљиве и невидљиве препреке у непосредном окружењу и неизграђеност структурних претпоставки које олакшавају успостављање везе са социјалним миљеом жаришна су места у личним исповестима особа са инвалидитетом“ (Петровић, 2017: 265-266).

Станимировић и сарадници (2018) су недавно спровели истраживање социјалне дистанце већинске популације према слепим особама и направили поређење понашања и ставова од пре три деценије и данас. „Након три деценије значајно је смањена општа социјална дистанца и социјална дистанца према слепим особама за шест релација (брак детета, образовање и васпитање детета, претпостављени на послу, одборник у општини, помоћ на улици и живот у специјалним установама), за три више нема одбацивања (пријатељство са слепом особом, одлазак на славље и уверење да су Спартанци били у праву када су убијали слепорођену децу), док је дистанца значајно повећана само за

једну ситуацију (дељење хотелске собе)⁴ (Станимировић и сарадници, 2018: 97). Позитивне промене код већинске популације и мању социјалну дистанцу аутори истраживања приписују нижем степену агресивности испитаника и вештини људи данашњице у давању друштвено пожељних одговора (Исто, 2018).

ОД (БИО)МЕДИЦИНСКОГ КА СОЦИЈАЛНОМ МОДЕЛУ ИНВАЛИДНОСТИ

Као што се види из представљених истраживања, а и лично искуство то показује⁴, особе са инвалидитетом представљају групацију у нашем друштву која је прилично изолована, дискриминисана, осуђена, недовољно укључена, а није ретко да се на особе са инвалидитетом гледа са страхом, подсмехом, сажаљењем, што је било присутно и кроз различите историјске периоде.

„Историјски подаци о примитивним заједницама указују на то да је особа са недостатком схватана као болест, као ‘уста која треба хранити’, а за узврат се не добија никаква корист. У античким заједницама, где је култ лепоте и здравог тела био посебно негован, особе са недостатком су биле излагане јавном подсмеху и порузи. Оваква реакција задржала се и у средњем веку. Почеци самарићанског организовања јављају се у 18. и 19. веку, нарочито у оквирима цркве, и трају све до 20. века. [...] Може се, заправо, рећи да је, кроз читав дуги период, историјски одговор на инвалидност имао карактер милосрђа и то како индивидуалног, тако и државног, организованог. [...] Развој специјализованих институција за смештај особа са инвалидитетом учинио је да се те особе држе изоловано, ван главних токова друшва. И ма колико су, у одређеним историјским периодима и у одређеним социокултурним срединама, таква решења била потребна и ма колико су им намере биле добре, она су само потенцирала проблем изолације и недовољног укључивања особа са инвалидитетом“ (Сусић, 2001: 18-19).

Петровић (2017) истиче да је „инвалидитет друштвени феномен који се дотиче такоређи свих области друштвеног живота. Особе са инвалидитетом које су успевале да преживе (избегну праксу суровог убијања), веома дуго током историје опстајале су углавном скрајнуте на ободу заједнице. Евентуални видови подршке усмерене ка особама са инвалидитетом директни су одраз културног, религијског и политичког

4 Ауторка је ову тематику детаљније представила у: Ćumura Žižić, Lj. (2003; 2009; 2012; 2016a; 2016b; 2016в) и Ђумура, Љ. (2017; 2018).

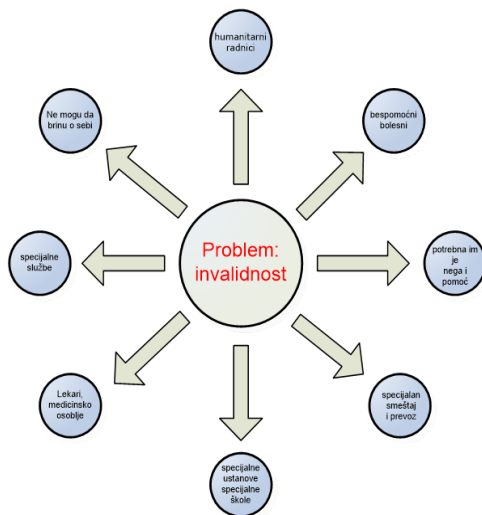
контекста“ (Петровић, 2017: 50).

Како Петровић и Шаћири наводе (2013: 35) хуманији третман према особама са психичким тешкоћама је било могуће применити тек средином 19. века када је, по речима Фукоа, „човек постао одговоран за своје лудило“, а такође је приметно побољшање након Другог светског рата, када се почело више говорити о људским правима уопште, „као и о правима особа са психичким сметњама и почело радити на њиховој правној заштити и заштити од дискриминације“ (Petrović & Šaćiri, 2013: 35-36). Међутим и даље, у нашој земљи, особе са инвалидитетом (физичким и/или менталним) спадају у најстигматизованије социјалне групе.

Овакав приступ је последица употребе (био)медицинског модела односно медицинског обрасца инвалидности, на ком је првобитно био утемељен систем социјалне заштите у Србији. Иначе, модели или обрасци инвалидности представљају „скуп претпоставки, вредности, концепата и пракси који сачињавају начин размишљања и говорења о инвалидности унутар једног друштва и посебно међу доносиоцима одлука, стручњацима и самим особама са инвалидитетом“ (Axelsson, 2004: 28). По медицинском моделу особа са инвалидитетом се посматра као проблем, а инвалидитет се третира као болест, повреда, нарушавање здравља, те је због тога све подређено медицинском третману, лечењу и рехабилитацији. Како Шушњевић у својој докторској дисертацији наводи: „Медицински модел (подвукла Љ.Ђ.) сагледава инвалидност као индивидуални проблем, директно проузрокован болешћу, повредом или неким другим оштећењем здравља и због тога захтева медицинску помоћ и негу коју пружају професионалци. [...] Све ово значи да је инвалидност виђена као лична трагедија. Прво, инвалидност се види као проблем на индивидуалном нивоу, друго, изједначава се са индивидуалним функционалним ограничењима, и треће, медицинско знање и пракса одређују могућности лечења и неге“ (Šušnjević, 2015: 2).

Медицински модел у средишње пажње ставља инвалидитет, а не особу, што је детаљније приказано у графикану који следи (Графикон 1).

Графикон 1. Медицински модел (образац) инвалидности

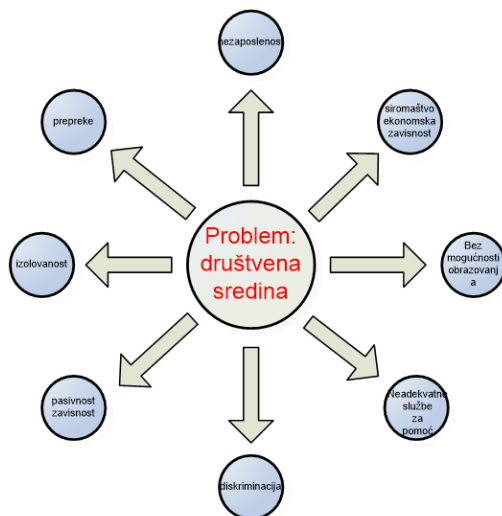

Извор: Рајков, Г. (2003). *Различити на шта? Нека размишљања о језику инвалидности*. У: Тркуља, Ј. (ур.) *Права особа са инвалидитетом*, Београд: ЦУПС, 71-79.

Под утицајем политичких и друштвених промена, у другој половини 20. века почиње да се развија социјални модел приступа инвалидности заснован на људским правима која припадају свима (Графикон 2). Ауторка је на неколико места (2016б; 2016в) социјални модел, односно образац инвалидности представила на следећи начин:

„Социјални модел као основни проблем наглашава однос друштва према особама са инвалидитетом. Инвалидност није лична карактеристика већ празан простор између индивидуалних капацитета и захтева околине. Разликује болест као тренутно стање од инвалидности, јер болест може бити узрок инвалидности али и други фактори могу утицати на њену појаву. Имплементација идеје инклузије у пракси видљива је у развоју социјалног модела у рехабилитацији и концепта у заједници утемељене рехабилитације. Социјални модел у рехабилитацији на особе не гледа кроз ‘оштећења, ограничења и тешкоће’, већ кроз способности, потенцијале, интересе и права па полази од претпоставке да су положај особе као и њена дискриминација друштвено условљени, тј. да су друштвене препреке те које у ствари онеспособљавају особе“ (Ćurina Žižić, 2016в: 8-9).

Графикон 2. Социјални модел (образац) инвалидности

Извор: Рајков, Г. (2003). *Различити на шта? Нека размишљања о језику инвалидности*. У: Тркуља, Ј. (ур.) *Права особа са инвалидитетом*, Београд: ЦУПС, 71-79.

Анализирајући Графикон 2 приметимо да се у средишту проблема налази друштвена средина, а не инвалидитет, као у медицинском моделу. Друштво ствара различите препреке, видљиве и невидљиве (дискриминација, пасивност, зависност, изолованост, препреке – физичке, архитектонске и друштвене, комуникацијске баријере, незапосленост, сиромаштво, економска зависност, немогућност образовања/школовања, неадекватне службе за помоћ итд.). Међутим, као што друштво креира све те препреке, оно исто тако има и одговорност за уклањање тих препрека, јер тиме се омогућује особама са инвалидитетом да користе своја права на учешће и укључивање у све аспекте друштвеног живота и вођење самосталног живота.

У даљем тексту је приказана табела супротности (Табела 1) која приказује однос медицинског и социјалног модела, у оквиру ког је приметан и помак у терминологији односно језику инвалидности.

Табела 1. Табела супротности

МЕДИЦИНСКИ МОДЕЛ	СОЦИЈАЛНИ МОДЕЛ
Пацијент	Корисник/ца

ОСОБЕ СА ИНВАЛИДИТЕТОМ
КРОЗ ПРИЗМУ ДРУШТВЕНИХ ПРОМЕНА

Оспособљавају вас све док се не уклопите у средину или не одустанете,	Мењате животно окружење
Признаје се само стручност професионалаца који нису особе са инвалидитетом	Стручност и искуство самих особа са инвалидитетом
Милосрђе	Права
Институције	Самосталан живот / локална заједница
Болесни људи о којима се брине	Људи којима је потребна асистенција
Излечени и рехабилитовани	Самостални и укључени
Пасивна зависност	Активни грађани/ке
Одлуке донете уместо Вас	Самоопредељење
Услуге којима руководе професионалци без искуства инвалидности	Услуге контролисане од стране корисника/ца
Без политичке активности/свести	Подизање свести, заступање, подршка међу особама са инвалидитетом
Жртва	Особа која има права
Издвајање	Учешће
Изолација	Укључивање
Ми знамо шта је најбоље за Вас	Ми знамо шта је најбоље на нас
„Да ли му/јој је потребна помоћ“ (обраћање пратиоцу)	Да ли Вам је потребна помоћ“ (директно обраћање особи са инвалидитетом)

Извор: Разумевање инвалидности – социјални модел, ОХФМ, Београд

Иако се веома интензивно ради на промоцији и примени социјалног модела инвалидности, још увек су у нашем друштву присутне разноврсне предрасуде о особама са инвалидитетом и породицама особа са инвалидитетом. Управо те предрасуде онемогућавају потпуну укљученост особа са инвалидитетом у редовне друштвене токове.

СТАВОВИ СРЕДИНЕ ПРЕМА ОСОБАМА СА ИНВАЛИДИТЕТОМ

У поменутом истраживању које су 2001. године сповели Центар за проучавање алтернатива и међународна организација Handicap International наведене су следеће изјаве, које се, у нашој средини, везују за породицу у којој живи особа са инвалидитетом: „Мање вредна породица; испашта породични грех; генетски је кажњена; има ‘забрана’ на срећу; оправдано и неминовно жртвује интересе осталих чланова породице;

нема могућности да живи као остале породице у друштву; дугује захвалност ако је члан породице са инвалидитетом запослен или има 'своју' породицу, хиперсензитивни су и завиде другима; деца и млади треба да похађају специјалне школе и баве се специјалним занимањима“ (Сусић, 2001: 71).

У извештају Повереника за заштиту равноправности о дискриминацији особа са инвалидитетом у Србији (ПЗР, 2013) наведено је да „особе са физичким, интелектуалним и менталним инвалидитетом спадају у ред најугроженијих друштвених група“ и да су „изложене су дискриминацији у свим областима друштвеног живота“, што потврђују и ставови грађана „који особе са инвалидитетом препознају као једну од три најдискриминисаније друштвене групе, после Рома и сиромашних особа“ (ПЗР, 2013: 7). У Извештају за 2017. годину стоји да су „и поред свих мера које се предузимају у развоју инклузивног образовања, многа деца и млади са инвалидитетом и даље изван редовног система образовања, а постоје многе препреке и у погледу приступа високошколском образовању. Посебне мере за запошљавање особа са инвалидитетом дале су одређене позитивне ефекте, али је структурална и индиректна дискриминација особа са инвалидитетом у овој области и даље изражена, чему доприноси и погоршање економске ситуације у друштву. Законска мера заштите особа са инвалидитетом путем потпуног и делимичног лишења пословне способности у нескладу је са савременим међународним стандардима у овој области, а у приступу правди особе са инвалидитетом суочавају се са низом препрека, како због неприступачности објеката у којима се одвија рад судских и других органа јавне власти којима се особе са инвалидитетом обраћају, тако и због непостојања адекватних правила и асистивне технологије која обезбеђују да се поступци у којима особе са инвалидитетом учествују спроводе на начин који задовољава стандарде правичности. Процес деинституционализације и успостављања сервиса неопходних за живот у заједници одвија се споро, што за последицу има да се велики број деце и одраслих са инвалидитетом налази у институцијама за смештај. Највећи број јавних објеката и површина и даље је недоступан јер се процес уклањања архитектонских баријера одвија споро, а у изградњи и опремању нових објеката и јавних површина понекад се не поштују стандарди приступачности. Жене са инвалидитетом двоструко су дискриминисане и суочавају са многим баријерама у остваривању својих права, као и са разним видовима родно заснованог насиља. Медији још увек не обезбеђују услове да особе са инвалидитетом остваре своје право на информисање јер су малобројни медијски прилози у формату који их чини доступним особама са инвалидитетом. Извештавање о

положају особа са инвалидитетом обилује стереотипним приказима ових особа као неспособних, жртава и пасивних прималаца социјалне или хуманитарне помоћи, а терминологија која се користи је увредљива и стигматизирајућа“ (ПЗР, 2017: 7-8).

Наведене предрасуде и ставови јавности су настали углавном због недовољне информисаности, недовољног контакта са особама са физичким и/или менталним инвалидитетом, историјских и друштвених дешавања која су утицала на креирање одређеног става. Често су те предрасуде и ставови донешени без претходног проверавања њихове тачности и без претходног размишљања о томе, крути су и нефлексибилни и због тога су отпорни према мењању, а оно што их најчешће прати су осуђивање и потцењивање и веома често етикетање.

Искључивањем особа са инвалидитетом из животних активности и онемогућавање равноправног учешћа у редовним токовима живота долази до отуђења, психичког и социјалног, што доводи до последице неуспелог процеса социјализације личности. Оно за личност има значајне проблеме уклапања у средину. Психолошко отуђење прате недостаци емоционалних веза, неприхватање друштвених норми, одбацивање средине; док код социјалног отуђења до изражаја долази неприлагођавање у породици, као и агресивно понашање. У већини случајева, породицама особа са инвалидитетом је најтеже неприхватање, неразумевање и одбацивање њихових чланова који имају физички и/или ментални инвалидитет од стране средине, као и онемогућавање „нормалног“ функционисања и остваривања основних људских права, која и припадају особама са инвалидитетом и особама са сметњама у развоју (в. Ћумура Џижић, 2016а; 2016б; 2016в; Ћумура, 2017; 2018).

У одговорима које смо добили кроз разговоре са породицама особа са инвалидитетом укљученим у пројекат „Сериси подршке – корак са самосталном животу“ (2011-2017) такође је присутно незадовољство родитеља и старатеља особа са инвалидитетом, како због неразумевања, незаинтересованости и равнодушности средине, тако и због недовољно развијених и неприлагођених (неприступачних) услуга на локалном нивоу (непостојање дневног боравка и услуге персоналне асистенције, онемогућен приступ локалним манифестацијама због бројних архитектонских баријера и неприлагођеног простора и програма). Породице особа са инвалидитетом су изоловане, препуштене саме себи и често омаловажаване, а средина је недовољно, неправилно или често и потпуно неинформисана о начину и квалитету живота, правима,

активностима, постигнућима и потребама особа са инвалидитетом (в. Исто).

УЛОГА И ЗНАЧАЈ ПОРОДИЦЕ

Породица спада у најинтересантније феномене људског друштва и има најважнију улогу у формирању личности. Анализирајући породице особа са инвалидитетом, можемо приметити да је, и у оквиру породице, понекад присутна дискриминација и искључивање њених чланова, који су особе са инвалидитетом, у зависности од типа породице, функције, историјског раздобља.

„За просечну сеоску породицу, инвалидитет једног њеног члана био је катастрофалан исход, чак гори од смртног случаја, имајући у виду да је требало издржавати особу која није била способна за адекватно привређивање. Већина становништва југословенске државе живела је на конзервативном селу тако да су се стереотипне представе о инвалидима споро мењале на релацији село-град, урбана средина некритички је преузела стереотипове о инвалидима као ‘сувишној’ и непожељној популацији. То се огледало и у сфери популације“ (Петровић, 2003: 2).

Данашња породица се налази пред великим задатком, поготово ако су то породице чији су један или више чланова особе са инвалидитетом. Многе такве породице се искључују из свог окружења, изоловане и одбачене још више утичу на формирање ставова других о особама са инвалидитетом.

„Негативни ставови у односу на особе са инвалидитетом базирани су на следећим претпоставкама: заснивање брака или веза са особом са инвалидитетом су крајње бесмислени јер они нису у стању да задовоље сексуалне и емотивне потребе партнера, није могуће бити инвалид и бити срећан, у улози родитеља особе са инвалидитетом нису успешне као особе без инвалидитета, особе са инвалидитетом су неспособне да привређују и буду корисни чланови друштва, инвалиди увек очекују привилегије због инвалидности и помоћ других, ако возе кола особе са инвалидитетом нису једнако поуздани и одговорни возачи као особе без инвалидитета, особе са инвалидитетом треба сажалевати, инвалиди имају повлаштену позицију у нашем друштву, породица која има члана са инвалидитетом претвара се у његову жртву и живот подређује задовољавању његових потреба, инвалидност настаје као последица неке врсте ‘грешности’ и казне, улагати у школовање инвалида је бесмислено јер друштво од тога

нема никакве користи, инвалиди не могу водити самосталан живот и управљати својим поступцима одговорно. Присутно је и виђење особа са инвалидитетом као ружних људи, склоних претераном конзумирању алкохола, који се тешко могу уклопити у окружење и дружити са 'неинвалидима', контакт са њима се процењује као 'тежак'" (Ијас, 2003: 13).

Социолошка студија коју је спровела Јасмина Петровић (2017) такође приказује доста негативан однос друштва према особама са инвалидитетом, а наводе се: „неостварене образовне аспирације, ниска запосленост, неукљученост у институције јавног и политичког деловања, низак степен активизма у свим областима, културна апстиненција, недоступност окружења, низак материјални стандард“ (Петровић, 2017: 262).

Разумљиво је да родитеље погађа инвалидитет детета, али је за дете и средину важан и неопходан дијалог, упознавање, отвореност, прихватање, подстицај. Неопходна је адаптација, јер свако затварање и проблеми у комуникацији и повлачење доводи до стварања предрасуда у окружењу, али пре свега неповољно утиче на особу са инвалидитетом. Проблем треба учинити видљивим и причати о њему, јер ће се на тај начин побудити свест људи и подстаћи на решавање одређеног проблема.

„Уколико би родитељи остали усамљени по питању бриге о својој деци, дошло би до регресије већ развијених вештина младих са сметњама у развоју, изолованости породице из друштва и продубљивања њиховог сиромаштва“ (Панин, 2009: 5). Стога, Барнс (Collin Barnes) и Оливер (Mike Oliver) „истичу да инвалидитет не може бити посматран искључиво као медицински проблем који утиче само на мали део становништва веће се мора схватити као питање грађанских права...“ (Петровић, 2017: 11).

ИСКЉУЧЕНОСТ ОСОБА СА ИНВАЛИДИТЕТОМ ИЗ ДРУШТВЕНОГ ЖИВОТА

Права и проблеми особа са инвалидитетом, а самим тим и права и проблеми њихових породица, су маргинализовани у нашем друштву. Многи су искључени из друштва и не могу да дају свој допринос због, већ поменутих предрасуда средине, комуникацијских баријера, ставова и односа креираних кроз различите историјске периоде, али исто тако и због постојања многих социо-економских и институционалних препрека. Ова врста препрека у исто време може помагати и одмагати у укључивању

особа са инвалидитетом у сфере друштвеног живота.

Изазови са којима се сусрећу особе са инвалидитетом су бројни. Најочигледнија и највидљивија форма дискриминације и искључивања, тачније лишавање учешћа у друштвеним активностима је присутно у физичком окружењу и архитектонским баријерама (постојање степеништа, уска врата, непостојање лифтова и косих равни/рампи, неприступачан јавни превоз, непостојање паркинг места, неприступачни тоалети, становање, немогућност уласка и/или изласка из зграде-куће, неприступачан радни простор, непостојање литературе на Брајевом писму, непостојање довољног броја тумача за гестовни говор...).

Исто тако искључивање је присутно у здравственим службама (једна од застрашујућих ствари је принудна контрацепција и стерилизација лица са инвалидитетом, спровођење различитих научних истраживања и нехуманих терапија, понашање особља које би требало да пружа подршку, удаљеност институције) или везано за јавне службе (недозвољавање изласка на изборе и гласање, вођења јавних послова, једнаког и општег бирачко право, неинформисаност о могућностима коришћења одређених услуга или права итд.).

Искључивање особа са инвалидитетом је присутно и на тржишту рада, поготово проблеми везани за запослење. Марковић (2014) истиче да је према подацима Пописа становништа из 2011. године број економски активних особа са инвалидитетом свега 9% (Marković, 2014: 70). Понекад су особе са инвалидитетом принуђене да прихватају послове које нико други не жели и то за минимална примања. Често сами послодавци имају предрасуде о радним способностима особа са инвалидитетом, а дешава се и да запосле некога из користи или сажаљења. Међутим, јавља се проблем и недостатка одговарајућих радних места, као и отпори да се социјална структура посла прилагоди опаженим/видљивим потребама особа са инвалидитетом.

Ни систем образовања није равнодушан према особама са инвалидитетом. Препреке које, поред недостатка евиденције и базе података, утичу на искључивање деце и младих са инвалидитетом су: низак број ученика са инвалидитетом у 'редовним' школама, неприпремљеност школа, кадрова и метода рада, мали обухват деце са инвалидитетом у предшколским установама, одвајање деце од родитеља и смештање у установе и домове, неадекватне психолошко-педагошке службе, неостварене образовне аспирације, постојање негативних

ставова и предрасуда.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Особе са инвалидитетом треба да буду самостални и укључени, активни грађани. То се постиже управо применом социјалног модела инвалидности, односно тиме што им се омогућује избор, самостално доношење одлука, контрола над сопственим животом, да носе одговорност за своје одлуке и избор који учине, али исто тако да имају и право на грешку. Породице особа са инвалидитетом заслужују поштовање, а не прекор и застрашивање. Колико је велика борба родитеља који су особе са инвалидитетом показује и изјава Алисон Лапер: „Већина особа са инвалидитетом које познајем изузетно су добри родитељи – а пошто нас посматрају, морамо за 150% да будемо бољи од свих осталих!“⁵

„Када особе са инвалидитетом ступају у интеракцију са (ограниченим) кругом породице и професионалним особљем, они пропуштају цењене улоге у друштву као што су: бити ђак у класичној школи, бити пријатељ, колега или комшија...! Бити дете својих родитеља, бити ђак у редовној школи у свом сопственом селу или околини, бити пријатељ у улици или члан локалног спортског тима обезбеђује везе и односе. Живот који је затворен, у оквиру породице или у изолованој институцији, не пружа прилике за преузимање вредних улога. Више улога значи и више симпатија! Учешће у друштвеним токовима повећава број цењених улога за људе са инвалидитетом. И повећава могућност састајања са другим цењеним људима. Одлазак на посао, у школу, учешће у спортским активностима, живот код куће у својој заједници, спремност да као породица са дететом са инвалидитетом живите у друштву захваљујући адекватној подршци, све то обезбеђује многе улоге, цењене улоге. Бити спортиста, комшија, корисник јавног превоза, бити колега, потрошач итд. значи преузети цењене улоге које обогаћују свачији идентитет“ (Стојановић и Вилен, 2011: 26).

Пуно учешће и једнакост постиже се учествовањем у друштвеном животу и развоју самих земаља, стицањем истих животних услова као и једнаким начином дељења резултата социјално-економског развоја. Због тога је потребно разумевање и прихватање особа са инвалидитетом, повећаног укључивања особа са инвалидитетом у мере активне политике

5 Доступно на: <http://zena.invalidnost.net/index.php/sekcije/roditeljstvo/469-alison-laper-o-roditeljstvu-depresiji-i-nezavisnosti> (15.7.2017)

запошљавања⁶, подићи ниво свести, њихово охрабривање и подршка, изједначавање и остваривање универзалних права и слобода јер ће се на тај начин особе са инвалидитетом подстаћи да изражавају ставове и да предузимају акције, чиме ће се омогућити адекватно укључивање у друштвене активности.

Имајући у виду Конвенцију о правима особа са инвалидитетом (Convention, 2006) а на основу поднетих извештаја, напредак се уочава у следећем: донета је Стратегија спречавања и заштите од дискриминације (2013) и Акциони план за примену Стратегије спречавања и заштите од дискриминације (2014-2018); признавање права на коришћење знаковног језика у поступањима пред државним органима кроз усвајање Закона о употреби знаковног језика у априлу 2015. године; измене Закона о спречавању дискриминације особа са инвалидитетом у фебруару 2016. године, којима се гарантује право особа са инвалидитетом, посебно слепих и слабовидних лица, на коришћење факсимила печата за потпис правних докумената и усвајање Закона о кретању уз помоћ паса водича у марту 2015. године, којим се признаје право на коришћење паса водича у јавном превозу и јавним објектима. Такође је битно напоменути и укључивање питања о особама са инвалидитетом у образац за Попис становништва, што је предуслов за прибављање релевантних података у будућности, а приметно је да опада број лица која су лишена правне способности и настојања да се затвори учине приступачним. Према подацима НСЗ у 2016. години „развијени су посебни пакети мера за особе са инвалидитетом почев од 2015. године, дошло је до повећаног укључивања особа са инвалидитетом у мере активне политике запошљавања, повећан је број новоснованих предузећа за професионалну рехабилитацију и запошљавање особа са инвалидитетом као посебних облика запошљавања, развијени су програми обука и повећан број носилаца послова професионалне рехабилитације особа са инвалидитетом“ (НСЗ, 2017).

Међутим, иако извештај који је поднела Влада Републике Србије у вези са применом Конвенције о правима особа са инвалидитетом у великој мери садржи прописе (законе и подзаконске акти) као и неке од мера које је држава спровела за побољшање положаја особа са инвалидитетом, ипак недостаје обиље информација из праксе.

6 У 2016. години са евиденције НСЗ запослено је 19,3% више особа са инвалидитетом у односу на претходну годину, односно 5.860 са инвалидитетом, од чега су 40,37% жене, а петоструко више у односу на 2009. годину. Доминантно је запошљавање лица са завршеном средњом школом (III - V CCC) 61,6% и представља повећање од 19,9% у односу на исти период 2015. године. Највећи број лица (47,3%) запослио се у старосној групи од 30-49 година живота (<http://www.nsz.gov.rs>).

Пре свега, недостају подаци који показују како одређене регулативе функционишу у пракси и како се одражавају на институције система, пружаоце услуга, актере у заједници и на квалитет живота особа са инвалидитетом. Формални прописи доприносе промењеној улози одређених актера у систему, међутим велико је питање да ли су доступни одређени пратећи механизми (финансијски, процедурални...) како би се та улога и остварила, а услуга одржала (посебно у случају пружалаца услуга из редова цивилног друштва). Са друге стране, извештај из сенке одлично указује како се постојећи прописи примењују у пракси, које су предности, недостаци и изазови и како систем у пракси функционише, како са становишта кључних актера система (државних и недржавних) тако и у контексту свакодневног живота особе са инвалидитетом. Стога, иако је Република Србија ратификовала Конвенцију о правима особа са инвалидитетом, још увек законодавство није у потпуности усклађено, а пракса није релевантна међународним стандардима.

Укључивање особа са инвалидитетом треба да буде део стратешког плана, јер су положај и ситуација у којој се налазе особе са инвалидитетом у нашем друштву прилично занемарене и комплексне. Мењањем ставова и културних вредности у друштву смањују се дискриминација и предрасуде. Али исто тако, утицање на промену животних услова и подршка локалне заједнице могу да буду од великог значаја за особе са инвалидитетом и њихове породице јер доприносе изграђивању самопоуздања, побољшању квалитета живота, остваривању амбиција и подизању свести околине.

Све то скупа, уз активирање самих особа са инвалидитетом, доводи до смањења постојеће маргинализације, издвојености, изолације, а самим тим и бољег положаја и остваривања права и потреба особа са инвалидитетом.

ЛИТЕРАТУРА

- Axelsson, C. i sar. (2004). Izvan deinstitutionalizacije: Nestabilna tranzicija ka sistemu koji pruža mogućnosti u jugoistočnoj Evropi, (sine loco): Disability Monitor Initiative SEE
- Injac, B. (2003). Stavovi i socijalna distanca prema osobama sa invaliditetom kod stanovnika Novog Sada, Novi Sad: Centar „Živeti uspravno“
- Janković, S. (2002). Značaj rada u porodici sa hendikepiranim članom. U: Bilten konferencije „We and Our Local Partners for Dignity Life of Disabled People“, Beograd: Amity – the Power of Friendship
- Kamerun, K. i Mos, P. (2017). Socijalna pedagogija i rad sa decom i mladima.

Niš: Univerzitet u Nišu

Milan M. Marković (2014). Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji – Osobe sa invaliditetom u Srbiji, Beograd: Republički zavod za statistiku. Доступно на: <http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/Popis2011/Invaliditet.pdf> (27.12.2017)

Panin, D. i Majkić, K. (2009). Priručnik pokretanje servisa personalne asistencije za osobe ometene u razvoju, Novi Sad: Savez organizacija za pomoć mentalno nedovoljno razvijenim osobama AP Vojvodine

Petrović, Lj. (2003). Diskriminacija invalida u jugoslovenskom društvu od 1918-1941. godine, Beograd: sine nomine

Petrović, J. (2007). Odnos društva prema invalidima u Srbiji – studija slučaja, doktorska disertacija. Beograd: Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu

Петровић, Ј. (2016). Теоријско-методолошки приступ изучавању инвалидитета: поглед на најраширенија гледишта и новије дебате. У: Социолошки годишњак. Пале: Социолошко друштво Републике Српске, стр. 41-58.

Petrović, J. (2017). Život u senci – sociološka studija o osobama sa invaliditetom u Srbiji. Niš: Univerzitet u Nišu

Petrović, N. i Šaćiri, B. (2013). Istorijat tretmana osoba sa psihičkim teškoćama u Srbiji i kršenje njihovih ljudskih prava // Časopis o viktimizaciji, ljudskim pravima i rodu „Temida“ (2), Beograd: Viktimološko društvo Srbije, str. 33-42.

ПЗР (2013). Посебан извештај Повереника за заштиту равноправности о дискриминацији особа са инвалидитетом у Србији, Београд. Доступно на: <http://ravnopravnost.gov.rs/izvestaji>

ПЗР (2017). Редован годишњи извештај Повереника за заштиту равноправности о дискриминацији особа са инвалидитетом у Србији, Београд. Доступно на: <http://ravnopravnost.gov.rs/izvestaji>

Рајков, Г. (2003). Различити па шта? Нека размишљања о језику инвалидности. У: Тркуља, Ј. (ур.) Права особа са инвалидитетом, Београд: ЦУПС

РЗС (2013). Попис становништва, домаћинстава и станова 2011. у Републици Србији. Инвалидитет. Подаци по општинама и градовима. Београд: Републички завод за статистику Србије

Ružičić-Novković, M. (2014). Predstavljanje osoba sa invaliditetom u medijskom diskursu Srbije, Novi Sad: Centar „Živeti uspravno“

Stojanović, S. i Vilen van der, H. (2011). Priručnik za pružaoce socijalnih usluga za osobe sa intelektualnim teškoćama u Srbiji. Primena iskustava iz Holandije, Beograd: BCIF

Stanimirović, D., Veselinović, B., Dimoski, S. (2018). Socijalna distanca većinske populacije prema slepim osobama pre tri decenije i danas. U: Specijalna edukacija i rehabilitacija, Vol. 17, br. 1. Beograd, str. 81-101

Ćumura Žižić, Lj. (2003). Persons with Disabilities and Social Relations. In: Disabled People in Serbia between exclusion and inclusion, Ljubljana: Mirovni institut

Ćumura Žižić, Lj. (2009). Položaj osoba sa invaliditetom u Srbiji. U: Bilten Mladi u Evropi, Vukovar: Europski dom

Ćumura Žižić, Lj. (2012). Generationsuebergreifende Interaktionen – ein Schritt zur sozialen Einbindung älterer Erwachsener mit Behinderungen / Intergenerational interactions - a step for a social inclusion of older adults with disabilities. In: Aktives Altern und intergenerationeller Dialog – eine Herausforderung fuer die Donaulaender im gemeinsamen Europa / Proceedings of the Conference „Active Ageing and Intergenerational Dialogue – a Challenge for the Danube Countries in a Common Europe New Directions in Seniors’ Education“, Ulm: ZAWIW – Centre for General Scientific Continuing Education of Ulm University. pp. 44-45

Ćumura Žižić, Lj. (2016a). Značaj programa pomoći i podrške za porodice osoba sa invaliditetom. U: Kuburić, Z. (2016), Sistemi socijalne sigurnosti. Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu i Filozofski fakultet. str. 263-283

Ćumura Žižić, Lj. (2016b). Stimulativno-inkluzivni programi podrške za osobe sa invaliditetom i njihove porodice. U: Inkluzivna teorija i praksa: tematski zbornik radova međunarodnog značaja. Novi Sad: Društvo defektologa Vojvodine

Ћумура Жижић, Љ. (2016в). Положај и изазови породица особа са инвалидитетом. У: Зборник радова Нова научна едукативна мисао, 1/2016, Београд: Номотехнички центар. стр. 5-14.

Ćumura Lj. (2017). Servisi podrške – korak ka samostalnom životu. U: Zbornik rezimea „Aktuelnosti u edukaciji i rehabilitaciji osoba sa smetnjama u razvoju“, V stručno-naučni skup sa međunarodnim učešćem (Valjevo, 19-21. maj 2017.). Beograd: Resursni centar za specijalnu edukaciju. str. 46-47.

Ћумура, Љ. (2018). Сервиси подршке – корак ка самосталном животу. У: Научни зборник Друштва чланова Матице српске Бачка Паланка, бр. 1/2018. Бачка Паланка: Друштво чланова Матице српске Бачка Паланка, стр. 133-154.

Convention on the Rights of Persons with Disabilities, United Nation. Dostupno na: www.un.org/disabilities/.../convention/convention_accessible

Cucić, V. (prir.) (2001). Osobe sa invaliditetom i okruženje, Beograd: Centar za proučavanje alternativa & Handicap International

Šušnjević, S. (2015). Kvalitet života odraslih osoba sa motornim invaliditetom na teritoriji Vojvodine, Novi Sad: Medicinski fakultet Univerziteta u Novom Sadu (doktorska disertacija)

Интернет извори:

www.cilsrbija.org/ser/static.php?id=osi_strip (15.7.2017)

www.uhvatifilm.org (16.7.2017)

www.zena.invalidnost.net/index.php/sekcije/roditeljstvo/469-alison-laper-o-roditeljstvu-depresiji-i-nezavisnosti (15.7.2017)

www.dlot.eu (25.5.2017)

www.un.org/disabilities/.../convention/ (30.6.2017)

www.stat.gov.rs (4.12.2017)

www.popis2011.stat.rs (4.12.2017)

www.ravnopravnost.gov.rs/izvestaji (4.12.2017)

Ljiljana Ćumura

Matica srpska

Backa Palanka Department

Serbia

PERSONS WITH DISABILITIES THROUGH THE PRISM OF SOCIAL CHANGE

Summary: *Although very intensively working on the promotion and implementation of the social model of disability (which is presented in this paper along with the biomedical pattern), in our society are still present a variety of prejudices and barriers that people with disabilities and their families face in daily lives. The paper presents the results of several sociological studies conducted in Serbia. It also includes a review of the report submitted by the Government of the Republic of Serbia in connection with the implementation of the Convention on the Rights of Persons with Disabilities. Author summarized the advantages, disadvantages and challenges, and the functioning of the system in practice, both in terms of the key actors in the system (government and non- government) and in the context of everyday life of people with disabilities.*

Key words: *persons with disabilities, models of disability, Convention on the Rights of Persons with Disabilities, family, Serbia*

САДРЖАЈ

Радмила Пејић

БОЛОЊСКИ ПРОЦЕС НА ВИСОКОШКОЛСКИМ УСТАНОВАМА У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ

5

Marina Yuryevna Morekhanova

THEORETICAL AND SCIENTIFIC-PRACTICAL ASPECTS OF PROLIFERATION OF INNOVATIVE PRACTICES IN THE RURAL SOCIETY

25

Драгана С. Пешић Јенаћковић

Развод брака: историјско-правни, демографски и социолошки аспекти

41

Vladimir Sergeevich Shmakov

INSTITUTIONAL TRANSFORMATION OF RURAL LOCAL COMMUNITIES OF THE RUSSIAN FEDERATION IN THE 20TH – 21ST CENTURIES

59

Бојан Ј. Ђорлука

МЈЕСТО И ЗНАЧАЈ КУЛТУРЕ КОД ПАРЛАМЕНТАРНИХ ПАРТИЈА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

71

Милана М. Љубичић и Слађана М. Драгишић Лабаш

(ВАН)ИНСТИТУЦИОНАЛНЕ ПОДРШКЕ АКТИВНОМ СТАРЕЊУ У БЕОГРАДУ: КВАЛИТАТИВНА АНАЛИЗА

89

МА Љиљана Д. Ђумура

ОСОБЕ СА ИНВАЛИДИТЕТОМ
КРОЗ ПРИЗМУ ДРУШТВЕНИХ ПРОМЕНА

111

СОЦИОЛОШКИ ГОДИШЊАК
БРОЈ 13

РЕЦЕЗЕНТИ

- Проф. др Лазо Ристић, Факултет политичких наука Бања Лука
Проф. др Божо Милошевић, Филозофски факултет Нови Сад
Проф. др Рајко Куљић, Филозофски факултет Пале
Проф. Др Зоран Аврамовић, Филозофски факултет Пале
Проф. др Биљана Милошевић Шошо, Филозофски факултет Пале
Проф. др Бисерка Кошарац, Филозофски факултет Пале
Проф. др Жолт Лазар, Филозофски факултет Нови Сад
Проф. др Јасмина Петровић, Филозофски факултет у Нишу
Доц. др Душко Трнинић, Факултет политичких наука Бања Лука
Доц. др Душан Ристић, Филозофски факултет Нови Сад
Доц. др Далибор Петровић, Саобраћајни факултет у Београду
Доц. др. Ранка Перић Ромић, Факултет политичких наука Бања Лука

UDK 316

СОЦИОЛОШКИ годишњак: Часопис Социолошког друштва Републике Српске / Социолошко друштво Републике Српске; Главни и одговорни уредник Ранка Перић Ромић - Источно Сарајево: Социолошко друштво Републике Српске, 2018, бр. 13 (Пале: Dis-Company) - 24 cm

Илази годишње.

ISSN 1840-1538

Број 13: 132 стр.

Тираж 200

COBISS.BH-ID 15307536

ISSN 1840-1538

9 771840 153003